

Quaderns del Museu de Xàbia, 1

La romanització a les terres de Xàbia

Joaquim Bolufer Marqués

Introducció	1-2
Les fonts clàssiques	2-3
La historiografia	3-6
La conquesta romana	7-9
Xàbia en l'època altimperial	9-14
Les terres de Xàbia al Baix Imperi i l'Antiguitat Tardana	14-17
Les comunicacions en època romana. Camins, vies i rutes marítimes	17-19
Les activitats econòmiques	19-27
La ceràmica. Relacions comercials	27-33
El poblament a Xàbia en època romana	33-43
Les necròpolis i els llocs d'enterrament d'època romana	43-47
Bibliografia	48-54

1. Introducció

Si bé tots els processos històrics han jugat una paper ben important en la formació dels pobles, la romanització ens ha marcat d'una manera decidida i perdurable; pensem sinó en la nostra llengua, que va anar formant-se a partir del llatí a final de l'Alta Edat Mitjana – tot i que a casa nostra va arribar duta pels conquistadors feudals que a mitjan segle XIII ocuparen aquestes terres i crearen el Regne de València– o el dret romà o la divisió en diòcesis que encara utilitza l'Església catòlica, i tants altres aspectes que ens ha llegat la romanització.

Però aquest procés d'assimilació social, cultural, econòmica i política desenrotllat pels diferents pobles de la península Ibèrica arran de la conquesta i ocupació per Roma, es va desenvolupar de forma desigual a cada territori com a conseqüència de les diferències notòries que existien entre els diversos grups humans d'Ibèria.

Les terres de Xàbia, igual com la resta dels territoris del vessant mediterrani peninsular, formaven part de la cultura ibèrica, oberta d'antic als contactes i a les relacions de tota classe amb els diversos pobles de la Mediterrània. Aqueixa circumstància va afavorir l'assimilació ràpida dels models romans nous per part de la població ibèrica. Ben aviat, el poblament típic d'altura característic del poblament ibèric donarà pas a una ocupació nova del territori caracteritzada per l'aparició de nombrosos assentaments que a Xàbia es van situar, principalment, als vessants de la vall i en diversos punts del litoral.

La vall de Xàbia té un amplària que oscil·la entre els quatre quilòmetres i mig de l'extrem est i els dos i mig de l'oest, amb una llargària de nou aproximadament. El límit

nord és definit pel massís del Montgó – la plana de Sant Antoni, mentre que al sud el límits són marcats pel massís dels Tossalets, obert a l'extrem llevantí, per on comunica amb la valleta de les Cansalades –en la qual no coneixem fins ara cap assentament de cronologia ibèrica ni romana– i a l'extrem ponentí, per on comunica la vall de Xàbia amb les terres de Lluça –on es localitza u dels assentaments romans. El sector sud-oest és delimitat pel contrafort nord del tossal Gros.

El límit oest de la vall és marcat per l'aflorament cretàcic de la zona de Jesús Pobre, mentre que a l'extrem est ho fa la barrera del Muntanyar –cordó dunar fòssil– trencada a la platja de l'Arenal –antic desguàs del riu de Gorgos– que marca la separació entre la vall i la mar on trobem una zona de formacions amfíbies corresponent a una antiga albufera.

El material geològic que conforma la vall és bàsicament quaternari aportat pel riu, mentre que les carenes que la delimiten corresponen a formacions cretàciques revestides per estrats miocens al vessant est dels Tossalets.

Tot i no haver-hi naixements d'aigua importants, l'alta pluviositat relativa, la presència d'aigua subterrània i d'algun corrent superficial, continu en època antiga –la Barranquera– o bé estacional, com el riu de Xàbia o de Gorgos, fan d'aquest territori una zona rica i fèrtil agrícola.

2. Les fonts clàssiques

Un territori amb tanta evidència d'ocupació d'època romana a penes si té referències escrites en les fonts clàssiques. Només podem considerar com una referència directa cap a aquestes terres la cita del geògraf de la Bètica Pomponi Mela, escriptor llatí del segle I de la nostra era, que menciona el *promontorium Ferrarium* en la seua obra *De chorographia*: *A partir d'aquí la mar penetra en les terres; però aquestes, introduint-se després amb gran ímpetu, la divideix en dos golfs pel promontori anomenat Ferraria.* (II, 91). Un poc més avant, llegim: *Ebussos es troba enfront del promontori anomenat Ferraria, que s'alça en el golf Sucronensis* (II, 125). De la lectura de la cita podem inferir que el *promontorium* mencionat ha de ser el conjunt de penya-segats, caps i morrots situats entre el cap de Sant Antoni i el morro del Roàbit. Un altre geògraf clàssic, el grec Estrabó (63 ane – 19 dne) escriu en la seua obra *Geografia*: *El seu nom és Dianiom, és a dir Artemision; en les proximitats hi ha bones mines de ferro i dues illes, la de Planèsia i Plumbària...* (III, 46). Probablement, eixes mines de ferro situades a prop de Dénia, que menciona l'autor grec, serien les responsables del nom *promontorium Ferrarium*. No obstant

això, no coneixem a Xàbia, i ni tan sols en la resta de la comarca, explotacions mineres per a l'extracció de mineral de ferro, ni d'una altra classe. L'única informació que podem aportar-hi són les explotacions per a l'obtenció de terra ferrosa d'ocre –hematites– utilitzada com a pigment tradicional, que es troben a la partida de la Granadella.

Més tardana és la cita de sant Gregori de Tours que en el tractat *De gloria confessorum* (capítol XII i XIII) ens diu: *vaig saber, fa temps, d'un succés esdevingut a Hispània. Quan el rei Leovigild combatia el seu fill, el seu exèrcit –com era costum– atacava fortament els llocs sants. Hi havia un monestir de sant Martí entre Sagunt i Carthago Spartaria i, sentint els monjos que l'exèrcit havia arribat a aquell lloc, van fugir, i, deixant el seu vell abat, es van amagar en una illa del mar. Arribaren els gots i van destrossar les coses del monestir, que havia quedat sense custòdia, insultant l'abat, encorbat per la vellesa, però dret per la santedat, un d'ells va traure l'espasa com per a degollar-lo: al moment va caure d'esquena i va exhalar el seu esperit. Veient açò els altres, presos de pànic van fugir. I quan aquest fet va ser conegut pel rei, va manar que tot allò que havia sigut robat del monestir li fóra tornat.*” (Llobregat, 1977).

Aquest document, referència d'un fet històric ocorregut entre els anys 582 i 584, durant els anys de lluita entre Leovigild i Hermenegild, ha servit als historiadors per localitzar en el nostre territori –amb moltes reserves i sense una constatació arqueològica– el famós monestir d'època visigòtica de sant Martí, que hauria estat perpetuat en els topònims *Capdemartí* i *cap de Sant Martí* (documentats des d'època baix medieval), mentre que l'illa esmentada al text seria la del Portitxol. Tanmateix, aquest succés es situa durant l'episodi del domini bizantí de les terres del sud i sud-est peninsular, que ocupaven des del sud de Portugal fins a la desembocadura del Xúquer (552-625), circumstància que fa improbable l'entrada de tropes visigòtiques en un territori controlat pels imperials. Siga com siga, i a banda de la cita aportada per Chabàs sobre un document notarial de Francesc Urteaga, de 1566, en el qual Joan Oliver ven a Pere Segarra una finca a *Cap Martí*, en la fita amb les ruïnes d'un monestir (Chabàs, 1919), no disposem a hores d'ara de cap evidència arqueològica definitiva que aporte llum sobre aquest tema.

3. La historiografia

Les primeres referències de la historiografia d'època moderna sobre Xàbia en època romana les trobem a l'obra *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia* del cronista Gaspar Escolano (1610), que considera que el monestir

jerònim de la Plana ocupava les restes d'una fundació monàstica visigoda primitiva. Francesc Diago, als *Anales del Reino de Valencia* (1613), i, abans, Rafel Martí Viciano, en la *Crónica* (1564), identificaven Xàbia amb la ciutat de Saetabícula, 'la Xàtiva petita' que figura en les taules de Ptolemeu (geògraf del segle II d'ne), tot vinculant-la amb la ciutat de Saetabis, la Xàtiva actual.

Un altre personatge, Pere Xolbi, paborde de Xàbia, ens va deixar unes poques però interessants referències historicoarqueològiques sobre el seu poble a l'obra de Tomás López *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reino de Valencia* (1777). Pel que fa a l'època romana, Xolbi ens conta, parlant de la punta de la Fontana i els voltants que *en las cercanías del fuerte de San Martín se han descubierto y se descubren fragmentos de sepulturas particulares para cada cuerpo, con huesos, etc., y otros de edificios, y en especial unos que demostraron fundición de algunos metales, pues se hallaron baxo tierra ornos, conductos y caños de plomo que acudían a unas vasijas y tinajas grandes.*

A mitjan segle XIX, Pascual Madoz menciona en el *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar* (volum IX, p. 1847) algunes notes d'interés sobre Xàbia fent referència a la possible localització d'Hemeroscopeion en aquestes terres.

Caldrà esperar fins als últims anys del segle XIX i principi del XX per a trobar les primeres notes i estudis rigorosos sobre Xàbia eixits de la ploma del savi i erudit Roc Chabàs (1844-1912). Es tracta d'articles, notes o transcripcions de documents apareguts en la revista *El Archivo* (1886-1893) –editada primer a Dénia i després a València – entre els quals destaca, pel que fa a l'època romana, la notícia de l'aparició del relleu romà trobat a Xàbia, publicat en el quart número de la revista l'any 1886, així com unes altres referències aparegudes en la *Historia de la ciudad de Denia* (1874-1876).

De ben entrat el segle XX és la *Geografía general del Reino de Valencia* (1920) editada en diversos volums. El corresponent a la província d'Alacant el va ser redactar F. Figueras Pacheco (1880-1960), estudiós alacantí que aporta diverses dades interessants sobre la història antiga de Xàbia. Anys després, el mateix autor va publicar una síntesi arqueològica sobre el nostre poble: "Panorama arqueológico de Jávea y sus cercanías" (1945) article aparegut a l'*Archivo Español de Arqueología*.

També de la dècada dels quaranta del segle passat són un bon conjunt de treballs, de major o menor extensió i interès, com les notes publicades per José Belda –en aquell temps director del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant– en les *Memorias de los*

museos arqueológicos provinciales, així com algunes notícies aparegudes al *Noticario Arqueológico Hispano* dels primers anys de la dècada dels cinquanta. L'any 1944, Juan Bover, investigador local, publica a la revista *Saitabi* de la Universitat de València, un conjunt important de dades sobre l'arqueologia del terme: *Yacimientos arqueológicos de Jávea. Reseña y catálogo de los objetos hallados en los mismos*. D'aquesta mateixa època és la ressenya de J. Segarra (1947) sobre l'illa del Portitxol, apareguda en un altre número de la mateixa revista.

Entre els anys cinquanta i seixanta són pocs els treballs centrats en la història antiga de Xàbia; només unes quantes ressenyes, ja citades més amunt, redactades per J. Belda.

La dècada dels setanta és més pròdiga en estudis. Destaquen els treballs de G. Martín (1970) *Las pesquerías romanas de la costa de Alicante* i, sobretot, l'estudi extens que junt amb M. Dolores Serres va fer sobre *La factoría pesquera de la Punta de l'Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante)*, publicada pel SIP, en 1970, en la sèrie de *Trabajos Varios*. També E. Llobregat va dedicar en els treballs sobre l'Antiguitat Tardana, algun estudi sobre Xàbia: *Materiales hispano-visigodos del Museo Provincial de Alicante* (1970) i, especialment, el seu magnífic llibre *La primitiva cristiandat valenciana*, editat en 1977. De 1976 és el primer estudi sobre l'arqueologia submarina de Xàbia, *Le Mouillage de la anse de la Fontaine a Jávea*, signat per P. Laugier i F. Carrazé, publicat a *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, on s'arpleguen un bon nombre de troballes –àmfores bàsicament– provinents de la badia.

A partir de mitjan dels vuitanta i fins a les acaballes dels noranta, han sigut molts els treballs realitzats sobre Xàbia, la majoria són síntesis més o menys àmplies com els estudis d'A. Espinós i F. Polo (1985), J. B. Codina (1985) i J. Segarra (1985). En eixe sentit, ha sigut important especialment l'aparició l'any 1986 de la revista *Xàbiga* editada pel Museu Soler Blasco, en la qual s'han publicat diversos estudis sobre l'època romana: “La necròpolis del Muntanyar”, *Xàbiga*, 1 (1986); “Les llànties romanes de la Punta de l'Arenal”, *Xàbiga*, 2 (1987); “Un grafit ibèric sobre àmfora itàlica del museu de Xàbia”, *Xàbiga*, 3 (1987); “Ceràmiques fines tardanes de la Punta de l'Arenal”, *Xàbiga*, 4 (1988), tots quatre de J. Bolufer; “Anàlisi numismàtica del conjunt monetari de la Punta de l'Arenal”, *Xàbiga*, 4 (1988), de R. Arroyo i J. Bolufer i “Resultats de la segona campanya d'excavacions d'urgència en la necròpoli romana del Muntanyar (Xàbia, Marina Alta)”, *Xàbiga*, 7 (1994) de J. Casabó.

Són també abundants relativament els estudis sobre aquest període apareguts en diverses publicacions i congressos d'àmbit local, comarcal o de difusió més àmplia, entre els quals podem destacar: "Una marca d'àmfora mauritana de la Punta de l'Arenal de Xàbia" en les *Actes del Col·loqui d'Arqueologia Romana de Badalona* (novembre-desembre 1985); "El poblament romà de Xàbia" en les *Actes del III Congrés d'Estudis de la Marina Alta* (1992); "Les ceràmiques tardanes importades (s. IV-VII de n.e.) del jaciment romà de la Punta de l'Arenal (Xàbia, Marina Alta)" en les *Actes de la Va Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica de Maó* 1988 (Barcelona, 1994), tots tres de J. Bolufer; "La Rana (Gata, Marina Alta), un nuevo taller de ánforas del territorio de Dianium", de J. Bolufer i I. Banyos, en les *Actes del XXI C.N.A.* (Terol-Albarrasí 1991), "Dos casos de poblament romà al País Valencià: la vall de Xàbia / la vall dels Alforins", de J. Bolufer i A. Ribera, en les actes del I Congreso de Arqueologia Peninsular (Porto, Portugal, 1993). També apareixen referències més o menys àmplies sobre l'època romana a Xàbia en uns altres treballs d'àmbits més amplis, entre els quals destaquen: "Inscripciones romanas de la provincia de Alicante", de M. A. Rabanal i J. M. Abascal en *Lucentum*, vol. IV (1985), *Inscripcions romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus territoris*, de J. Corell (1999), *El mundo funerario romano en el País Valenciano*, de R. González (2001) o els fascicles de la *Història de la Marina Alta* corresponents a l'època romana i l'Antiguitat Tardana: "*Bajo Imperio y la época tardía en la Marina Alta*" de J. Bolufer, "*La cristianización*" de R. Gonzalez i "*La Romanización de Dianium*", de J. A. Gisbert, (Prensa Alicantina, 1999). D'aquest darrer autor són els estudis: "*Dues terrisseries romanes del territori de Dianium. Els jaciments de l'Alter de Perdigó i de la Teulera de Jesús Pobre (Dénia, Alacant)*" (1992), "*Àmfores i vi al territorium de Dianium (Dénia). Dades per a la sistematització de la producció d'àmfores al País Valencià*" (1998) i "*Vi tarraconense al País Valencià. Una mirada des dels forns d'àmfores, arqueologia de les vil·les i derelictes de la costa de Dianium (Dénia)*" (2009), treballs en els quals s'estudien alguns jaciments de la Vall de Xàbia. Més recents han sigut els treballs: "La villa romana de la Punta de l'Arenal" de M. Olcina, en *Xàbia, arqueología y museo* (2004), així com les obres *Puertos y navegación en las costas valencianas meridionales (s. I-X d.C.)* d'A. Espinosa i uns altres (2006), la publicació *El poblamiento rural de Dianium, Lucentum, Ilici y la ciudad romana de la Vila Joiosa (siglos II a.C.-VII d.C.). Bases para su estudio* de Carolina Frías (2010) o el catàleg de l'exposició feta al Museu de Xàbia *Romans contra romans. Sertori i les guerres civils al sud-est d'Hispania*, de Feliciano Sala Selles i uns altres (2017).

4. La conquesta romana

La romanització, és a dir, el procés de canvi i substitució de les estructures polítiques, econòmiques, socials i culturals dels pobles ibers per aquelles altres dutes per Roma, es va iniciar en el marc de la guerra que va enfrontar les dos grans potències que aleshores dominaven la Mediterrània: Roma i Cartago.

Aquest conflicte, la Segona Guerra Púnica, va començar l'any 219 ane quan les tropes cartagineses comandades per Anníbal varen atacar i ocupar Sagunt/Arse, una ciutat gran i important aliada de Roma. Fins aqueix moment, els conflictes generats amb Roma per la política expansionista de Cartago sobre Ibèria s'havien resolt mitjançant pactes que delimitaven les àrees d'influència respectives en el conjunt peninsular; si fa no fa, la meitat meridional corresponia a Cartago i la septentrional a la república de Roma.

L'any 237 ane les tropes del cabdill cartaginés Amílcar Barca van desembarcar al sud peninsular; amb això s'iniciava el domini efectiu sobre els diversos pobles indígenes que ocupaven la meitat meridional d'Ibèria. El successor, Asdrúbal, fundarà cap al 227 ane Qart Hadasht (Cartagena) tot fixant un pacte nou amb Roma pel qual es traslladava el límit anterior establert a Mastia (cap de Palos), fins a l'Ebre, eixamplant notòriament l'àrea d'expansió i influència cartaginesa.

Així les coses, l'atac cartaginés sobre Sagunt/Arse desembocarà en un conflicte llarg entre les dues potències que tindrà com a escenari principal la península Ibèrica, que passarà a ser un territori conquistat per Roma. L'any 218 ane, les tropes romanes arriben a la vella colònia grega d'Emporion (Empúries, l'Escalà d'Empordà); s'iniciava la conquesta del territori peninsular. Cap al 212, Roma entra a Sagunt; poc després, el 209 conquisten la capital Carthago Nova i el 206 arriben a Cadis, data que marcarà la finalització de la Segona Guerra Púnica a la península, conflicte però que acabarà, ara de manera definitiva, amb la retirada cartaginesa després de la batalla de Zama (202 ane).

Amb els cartaginesos fora, Roma començarà la conquesta i ocupació de tot el territori, iniciant-se un procés llarg que estarà condicionat pel grau de receptivitat dels pobles diversos i heterogenis que ocupaven les terres de la península Ibèrica i la resistència als conquistadors. Ben aviat, els diversos pobles que definim com a ibers, acceptaran els ocupants nous i seran assimilats pels patrons nous vinguts de Roma. En uns altres indrets peninsulars, sense contacte amb uns altres pobles de la Mediterrània, l'ocupació es va produir en gran mesura a colp d'espasa i sols culminarà, ja en època d'August (27 ane–17 dne), amb la pacificació *manu militari* de la zona cantàbrica.

En aquella època, les terres de Xàbia pertanyien a la Contestània, territori ibèric plenament, que ja des del final de la prehistòria estava obert al contacte i influència amb uns altres pobles mediterranis. Com hem dit més amunt, les fonts clàssiques no aporten cap notícia sobre les nostres terres en aquests moments, marcats tanmateix pels canvis profundíssims produïts en la societat dels pobles ibers. Tot fa pensar, però, en un procés pacífic relativament caracteritzat per l'abandonament dels hàbitats ibèrics tradicionals, situats en altura i defensats per muralles, i l'aparició d'uns patrons nous d'ocupació del terreny amb la creació d'assentaments nous d'extensió escassa, situats majoritàriament en zones planes o de vessant suau, que voregen planúries i valls, però també en algun cas, com veiem a Xàbia, situats en cotes mitjanes, aprofitant replanells de les serralades com ara el Montgó. Aquests assentaments es caracteritzen arqueològicament per la presència d'un registre ceràmic en el qual, junt amb el material d'importació itàlica (àmfores vinàries Dressel 1, ceràmica de vernís negre, etc.) i tardopúnica, abunda la ceràmica ibèrica. A Xàbia, els jaciments d'aquest moment són coneguts només per les prospeccions superficials i no disposem d'excavacions arqueològiques que aporten dades sobre les estructures d'aquests assentaments. Les excavacions fetes en jaciments amb característiques semblants, com ara la Cova de les Bruixes (Poble Nou de Benitatxell), o altres indrets del territori valencià, han mostrat estructures constructives d'entitat escassa, com ara rases i clots excavats sobre el sòl geològic i basaments de pedres travades amb terra. Aquestes estructures senzilles, que hem d'interpretar com granges agropecuàries petites, utilitzarien tècniques constructives de tradició ibèrica, amb cobertes de brancatge i ramulla i murs de tàpia com aquells que esmenta Varró (116-27 a.n.e): *La quarta i darrera tanca, artificial, és de paret, n'hi ha de quatre espècies: car se'n fan de pedra, com al camp tusculà, de rajoles cuites, com al territori gàl·lic; de rajoles cruës, com a la plana sabina; de terra i pedruscall piconat en motlles, com a Hispània i al camp tarentí (De re rustica, llibre I, XIV) o Plini el Vell (23-79 d.n.e): ¿...no hi ha a l'Àfrica i Hispania parets de fang, a les quals anomenen de motle, perquè es basteixen, més que construint-les, buidant-les entre dos taulells, i eixes parets duren segles per ser immunes a la pluja, al vent, al foc, sent més fortes que qualsevol ciment? (Naturalis Historia, llibre xxxv, cap. 48).*

A Xàbia, cinc d'aquests assentaments sembla que van ser abandonats abans del canvi d'era (Capdemartí, el Rafal, la Teuleria, la Punta del Barranc de la Cova Roja i la Vila de Xàbia). Uns altres, com ara el jaciment de les Capçades-el Rebaldí i l'Assegador de les Valls, van perdurar un poc més, probablement fins al primer quart del segle I d.n.e, o potser un poc més.

En uns altres casos, com la Vall de Peixet o la Duana, el material ceràmic sembla indicar una continuïtat en l'ocupació dels assentaments, que entrarien ja plenament en el període altimperial i perdurarien fins a l'Antiguitat Tardana. Tanmateix, el fet de tractar-se d'interpretacions realitzades sobre materials provinents de prospeccions superficials, o bé, com en el cas de la Duana, d'excavacions que no han proporcionat estructures, no ens permet tindre una certesa total sobre l'origen d'aquests assentaments, que ben bé podrien correspondre a fundacions primerenques d'època tardorepublicana, a la darrera del segle II a.n.e., o més probablement de principi del segle I a.n.e.

5. Xàbia en l'època altimperial

Arran de la conquesta, Roma va dividir la península en dos grans províncies, la **Ulterior**, que ocupava, si fa no fa, les terres situades a ponent d'una línia –no sempre ben precisa– que travessava la península des del sud de Cartagena fins a Galícia, i la **Citerior**, que ocupava el territori a llevant d'aquella línia, dins la qual es trobaven les terres de Xàbia. A les acaballes del segle I a.n.e., August va crear una nova divisió que migpartia la **Ulterior** en dos noves províncies, la **Baetica**, que ocupava el sud peninsular i la **Lusitania**, a l'oest, separada de la Bètica pel riu Guadiana. Aquesta divisió, amb variacions petites, va perdurar durant tot l'Alt Imperi fins a les noves divisions provincials realitzades en temps de Dioclecià, ja a les acaballes del segle III d.n.e.

Tot l'*ager dianensis* va restar dins l'extensíssima *Provincia Citerior* o Tarraconense, amb capital a Tarraco, tot i que el cap del *conventus iuridicus* al qual pertanyien aquestes terres era Carthago Nova. Els *conventus* eren divisions administratives menors incloses dins les províncies (a la Citerior n'hi havien set) que tenien, bàsicament, una funció de tipus judicial que era exercida a la capital del *conventus*.

Aquesta província amplíssima depenia de l'emperador, que delegava l'autoritat en un *legatus Augusti pro praetore* amb residència a Tarraco, la capital de la província. Per sota del *legatus* s'estenia una xàrcia de càrrecs i funcionaris imperials i un altre personal auxiliar i subaltern que tindria cura de l'administració provincial.

Amb August (63 a.n.e.-14 d.n.e.) s'inaugura en política un període nou i ample que culminarà amb la creació de l'Imperi (27 a.n.e.), forjat sobre les bases de l'antiga república romana, però en el qual l'emperador esdevindrà ara el cap polític i militar suprem. Alhora, s'obrirà una etapa nova que es caracteritzarà a casa nostra per la consolidació del procés de romanització i, de manera general a tot l'Imperi, per l'inici d'un període llarg d'estabilitat

social, política i de creixement econòmic, que serà denominat per la historiografia l'**Alt Imperi**, que perdurarà fins al període de l'Anarquia Militar (235-284 dne).

Les terres de Xàbia van estar durant tot aquest període incloses dins l'*ager* de la ciutat de Dianium, un territori amplíssim que ocuparia aproximadament les comarques actuals de la Safor i de la Marina Alta. Les notícies més antigues sobre Dianium situen aquesta ciutat i el port en el conflicte civil que va enfrontar les dues faccions dels *optimates* i els populars, encapçalades respectivament per Sul·la i Mari, que lluitaren per aconseguir el poder de Roma, primer a Itàlia i, finalment, a Ibèria. Durant aquesta confrontació, coneguda com la Guerra Sertoriana (82-72 ane), el port de Dénia va servir com a base d'operacions i abastiment de l'exèrcit de Quint Sertori, tal com ens conta Sal·lusti (86-34 ane) a les *Històries*. Més enllà del conflicte entre les faccions romanes, que acabarà amb el triomf dels *optimates* de la mà de Pompeu, el paper desenvolupat per Dianium afavorirà i aprofundirà en el procés romanitzador d'aquestes terres. Així, al jaciment arqueològic de la Penya de l'Àguila, situat a l'extrem oest del Montgó, s'hi va instal·lar un destacament militar romà del qual es conserven nombroses restes. Ben segurament, els contactes d'aquests soldats itàlics amb les poblacions locals afavoririen i accelerarien el procés d'aculturació de les poblacions ibèriques d'aquestes terres (Sala i uns altres, 2014).

Factor determinant en el procés de romanització va ser el desenvolupament de les ciutats, focus d'irradiació d'aqueix model nou importat des de Roma. En aquesta dinàmica, el paper de Dianium restarà matisat per la intervenció en el conflicte sertorià donant suport al bàndol perdedor en aquell conflicte. A partir d'aqueix moment, són poques les referències documentals que esmenten Dianium, un ciutat petita vinculada al paper desenrotllat pel port, amb una activitat comercial que capitalitzaria l'eixida del vi, l'oli i, en menor mesura, una altra producció agrícola elaborada al territori, així com l'arribada d'uns altres productes de procedència itàlica i nord-africana en època tardorepublicana i molt més diversificats durant l'Alt Imperi. Segons ens conta Plini el Vell (23-79 dne) a l'obra *Naturalis Historia*, Dianium era una ciutat estipendiària, categoria pròpia de les ciutats indígenes que havien de pagar tributs i impostos a Roma i cas únic a tot el País Valencià. Possiblement, aqueixa situació fóra el càstig imposat per Roma pel suport al bàndol de Sertori durant la confrontació civil entre Mari i Sul·la. Sembla però, que ja en època de Tiberi (14-37 dne), Dianium havia aconseguit el rang de municipi (Gisbert, 1999).

En tot el territori de Dianium es coneixen poc més d'un centenar d'inscripcions llatines (Corell, 1999) que ens permeten conèixer algunes característiques de

l'organització d'aquest *municipium*, així com sobre l'origen, les creences i rituals practicats per la població. La major part de les inscripcions conegudes són funeràries – aproximadament un seixanta-cinc per cent del total– això és, epitafis que recorden el nom i, normalment, alguns trets del difunt. A Xàbia, només coneixem dues inscripcions sobre pedra i unes altres peces menors sobre *instrumenta* domèstics. La peça més rellevant correspon a una estela de pedra calcària del país que es va recuperar a la partida de la Riba, on havia estat reutilitzada en la construcció d'una caseta. La inscripció és clara i senzilla: *Q(vintvs) Cornelivs / Clemens Hic / Sitvs Est*, és a dir, *aquí jau Quint Corneli Clemens*.

El *nomen* i *cognomina* d'aquest personatge estan representats àmpliament en l'epigrafia llatina i ens indiquen clarament l'origen itàlic. Les característiques del monument així com el tipus de lletra –capital quadrada– i la senzillesa de l'epitafi ens indiquen que es tracta d'una inscripció antiga, de la primera meitat del segle I dne.

L'altra inscripció es va trobar a la Punta de l'Arenal és només un fragment de placa de marbre blanc en què únicament es conserven dues lletres que no aporten dades sobre l'ús o funció, tot i que probablement també responga a una inscripció funerària. La resta de les inscripcions corresponen a noms que es van gravar sobre peces de ceràmica després de la cocció, i que farien referència, probablement, als propietaris dels veixells. Hi trobem el nom d'*Elpi(s)* gravat sobre la paret d'una orseta de ceràmica de pasta reduïda provinent de la Punta de l'Arenal, nom ben documentat en l'epigrafia llatina i que sol vincular-se a persones d'origen servil. En una altra peça ceràmica, un fragment de paret d'àmfora procedent del jaciment de la Duana, trobem el nom *Lucanus*. També sobre dos plats de terra sigil·lada procedents de la Punta de l'Arenal apareixen dos grafitis, el primer amb dues lletres *CH*, potser inicials d'un nom; i el segon, un plat quasi sencer de terra sigil·lada itàlica, que conserva gravat sobre la cara interior *SATVRNINVS L V P*, que pot desenvolupar-se com *Saturninus L(ivens) V(otum) P(osuit)*, és a dir, *Saturní ho ha oferit de bon grat per una promesa* (Corell, 1999), fórmula que alguns autors interpreten com una ofrena en compliment d'una promesa a una deïtat indeterminada. També en aquest cas, *Saturninus* és un nom ben documentat, especialment com a *cognomina* tot i que com a *nomen* apareix en algun cas vinculat a persones de condició servil o lliberts.

D'aquestes dades escasses, podem inferir la presència ben primerenca de ciutadans itàlics a la vall de Xàbia, com ara seria el cas de Quint Corneli, un llatí que ben segurament viuria a l'assentament de la Vilanova, jaciment localitzat a poca distància d'on es va trobar la inscripció. Aquest assentament va ser una explotació agrícola petita situada

al centre de la vall, sobre el vessant suau d'un alteró orientat cap al sud, just a la vora de la Barranquera, un curs petit d'aigua dolça que travessa la vall de Xàbia des del brollador de la Rana, a ponent, fins a desguassar al riu de Gorgos. El jaciment va tindre una ocupació llarga iniciada en el segle I ane i finida a la darrerria del segle VI de la nostra era. Alguns dels materials que hem recuperat en prospeccions superficials ens indiquen les característiques de l'assentament, com ara la presència de tègules, rajoles quadrangulars i semicirculars, blocs de pedra carejats o uns altres elements que ens acosten a les activitats agrícoles que s'hi realitzaven, com són les *dolia*, alguns fragments de mola de molí, les restes de morter hidràulic o les peces de teler.

Més enllà de la datació problemàtica i la diferenciació entre els assentaments tardoibèrics i els romans d'època tardorepublicana pròpiament, serà a partir dels darrers anys del segle I d'ne quan veiem consolidat, per tota la vall de Xàbia i el litoral, un poblament nombrós i dens que sembla mantenir les característiques i el model d'ocupació del territori iniciat arran de la conquesta romana. Ara però, es multipliquen les explotacions agrícoles petites que voregen la vall i naixen o es consoliden els assentaments importants de la costa, la Duana, la Punta de la Fontana o de l'Arenal i, en menor mesura, l'Illa del Portitxol.

És ara quan el gran imperi de Roma eixamplat, consolidat i pacificat pel primer emperador, August (27 ane-14 dne), farà possible un desenvolupament sense precedents que incidirà sobre tots els aspectes, tant els econòmics com els socials, d'aqueix territori vastíssim.

Les fonts clàssiques denominen genèricament *villae* les finques situades en el camp, espais que comprenien, segons Columel·la –u dels agrònoms romans més importants del segle I de la nostra era– tres parts: la *urbana*, és a dir l'habitatge i unes altres construccions residencials, la *rustica*, dedicada al bestiar i als esclaus, i la *pars fructuària*, que corresponia als magatzems de la collita. Vinculat a la vil·la apareix sempre el territori agrícola o *fundus*. A Xàbia, l'únic jaciment romà que a hores d'ara podem considerar com una vil·la és la Punta de la Fontana o de l'Arenal, amb un conjunt arquitectònic sumptuari important i unes altres estructures vinculades als processos d'elaboració de la producció agrícola i pesquera. La resta dels assentaments, exceptuant la Duana i l'Illa del Portitxol, corresponen a explotacions agrícoles, en la major part dels casos de dimensió reduïda, sense elements arquitectònics o constructius sumptuosos.

Durant l'Alt Imperi, des del regnat d'August fins al període de l'Anarquia Militar (235-284), són molts els assentaments documentats a Xàbia. Entre la darrerria del segle I

ane i el segle I d'ne es coneixen díhuit jaciments, la gran majoria situats a la vall i la costa, però també amb evidències d'ocupació, poc importants però, en llocs abruptes i amb possibilitats escassíssimes d'aprofitament agrícola, com ara el Tossal de Santa Llúcia (162 m d'altura) i la Punta del Barranc de la Cova Roja (235 m d'altura), situat a la solana del Montgó.

Sembla que abans d'entrar en el segle II aquestes ocupacions en altura ja havien estat abandonades. També va cessar l'ocupació a l'assentament de les Capçades-el Rebaladí, que va ser absorbit probablement pels jaciments propers. Alhora, hi van aparèixer dos assentaments nous, els Tossals i la Tarraula.

Durant el segle II es va produir l'abandonament de tres assentaments agrícoles de dimensions petites: la Vall dels Puces, el Camí de les Valls i l'Assegador de les Valls. També, sembla que en aquest període es va abandonar transitòriament l'ocupació al jaciment de l'Atzúbia, que va ser ocupat novament a partir del segle IV d'ne. Aquesta retracció en el poblament sembla emmarcar-se en una crisi més general que va afectar un nombre important relativament d'assentaments rurals de *l'ager dianensis* abandonats durant la segona meitat del segle II. Potser, aquesta inflexió del poblament romà a Xàbia siga indicadora d'un cert reagrupament poblacional, passant dels dèsset jaciments ocupats a mitjan segle II, als tretze assentaments actius durant el segle III.

Arreu de l'Imperi, el segle III es caracteritza per la gran crisi política, social i econòmica produïda durant el període conegut com l'Anarquia Militar (235-284). En aquest moment, serà contínua la successió d'emperadors –que arribaran al poder en la major part dels casos per la mort violenta de l'antecessor– i l'aparició d'usurpadors al tron imperial. Alhora, el bandolerisme, els saqueigs i la destrucció provocats pels bàrbars esdevindran endèmics. Al tercer quart del segle III, els bàrbars germànics van entrar des de la Gàl·lia a la província Tarraconense i van provocar nombrosa destrucció.

Al nostre territori, sembla que la crisi hi va afectar de manera més atenuada. Tanmateix, la presència d'una guarnició militar –*vexillatio*– coneguda per una inscripció rupestre dels anys 235-238 d'ne conservada a la cova de l'Aigua (el Montgó, Dénia), o l'ocultació de monedes –668 sestercis i un dupondi– coneguda com el tresor del Mirador –trobat en un lloc indeterminat dels termes de Xàbia o de Dénia– datada entre el 241-242 d'ne i format per monedes datades entre els anys 69 i 240 d'ne, evidenciarien la inseguretat i la inestabilitat d'aquest període (Abascal i uns altres, 1995). La repercussió econòmica de la crisi es manifestarà en l'abandonament d'alguns dels assentaments rurals a Xàbia i la comarca, però sobretot pel retraïment en l'activitat comercial, com

sembla indicar la desaparició de la gran terrisseria de l'Almadrava (els Poblets) i potser també el taller d'àmfores de la Rana (Gata), on sembla que va cessar la producció d'aquests contenidors ceràmics en els quals s'envasaria el vi produït a la vall de Xàbia i a uns altres indrets dels voltants.

6. Les terres de Xàbia al Baix Imperi i l'Antiguitat Tardana

El marc de crisi i inestabilitat general del segle III sembla que no va incidir de manera profunda sobre l'estructura del poblament romà de Xàbia. Sols l'assentament de Lluca no va superar el segle III i es va abandonar en un moment indeterminat de mitjan aquest segle com sembla confirmar-ho la troballa d'un sesterci de Trajà Deci (249-251 dne).

Els problemes greus que patia l'Imperi van ser afrontats definitivament per Dioclecià (245-313), que accedirà al tron imperial l'any 284 i encetarà la darrera etapa de l'Imperi fins a la deposició de l'últim emperador romà d'Occident el 476. Dioclecià resoldrà els problemes militars greus provocats pels diversos pobles bàrbars que fossaven les fronteres de l'imperi i acabarà, en bona mesura, amb els bagaudes (una mena de bandolers) que, dins les fronteres de l'imperi, sobretot a la Gàl·lia i a la península, eren responsables de saqueigs i destrucció. Amb aquest emperador es produeix una reestructuració administrativa i política profunda de l'Imperi amb la creació de la tetrarquia, que dividia el govern imperial entre dos augusts i dos cèsars i, alhora, augmentava el nombre de províncies (que passarien de 48 a 104), ara agrupades en diòcesis controlades per un vicari i vinculades a diverses prefectures del pretori. Xàbia, junt amb la resta de les terres valencianes situades al sud del Xúquer va passar en aquest moment a formar part de la nova província Cartaginensis, amb la capital a Carthago Nova (Cartagena), lloc de residència del governador provincial. Aquesta província i les cinc noves creades a la península (que posteriorment es van incrementar amb la província Baleàrica) formaven la **Diocesis Hispaniarum**, regida per un *vicarius* al qual estaven supeditats els governadors provincials. Alhora, aquesta diòcesi junt amb les de Britània i les dues de la Gàl·lia, estarien incloses en la prefectura de les Gàl·lies, controlada per un prefecte del pretori.

En el segle IV són quinze els assentaments que hi continuaven ocupats, tretze dels quals s'hi havien creat en moments anteriors, i es produïren en aquest moment dos ocupacions noves en zones situades en cotes mitjanes sobre la solana del Montgó, punts amb un domini visual gran del territori però amb un aprofitament agrícola escàs o nul: la Penya de Pons i el Tossal de Santa Llúcia. Es tracta de jaciments d'extensió escassa i

amb un registre ceràmic pobre que, per les característiques de la ubicació, potser desenrotllaren activitats vinculades a la ramaderia i la pastura de cabres. Tampoc no es pot descartar, almenys per al Tossal de Santa Llúcia, que ja va tindre una ocupació anterior durant els segles I a-ne–I d-ne, una funció de control i vigilància del territori.

A final del segle IV es produirà la separació definitiva de l'Imperi, dividit entre els fills de l'emperador Teodosi: Arcadi (395-408) emperador d'Orient i Honori (395-423) d'Occident. Pocs anys després, al final de la primera dècada del segle V, es produirà l'entrada a la península Ibèrica de diferents pobles bàrbars: sueus, vàndals i alans i, poc després, l'any 415, visigots. Mitjançant un pacte –*foedus*– amb Roma l'any 416, els visigots acceptaven el compromís d'expulsar els altres pobles a canvi de poder establir-se a Aquitània, on acabaran fundant el regne visigot de Tolosa. Anys més tard, cap al 472, els visigots ocuparan la Tarraconense i trenquen els pactes anteriors amb Roma. Aquests moments tan convulsos en unes altres zones, no van afectar el poblament de Xàbia, en què es comptabilitzen durant el segle V díhuit assentaments en el terme, amb tres ocupacions noves respecte del segle anterior: el Camí dels Canons, les Senioles i la Cova del Montgó. Es tracta però, d'assentaments d'importància escassa i amb un registre material minso, especialment pel que fa als dos darrers.

El segle següent estarà marcat en l'àmbit peninsular per la desaparició del regne visigot de Tolosa, desfet per la pressió dels francs que van foragitar els visigots cap a la península Ibèrica, on crearan el regne visigot de Toledo (507). Són ben poques les notícies aportades per les fonts d'aquests temps, caracteritzades per la successió dels monarques visigots que en la major part dels casos acabaran el mandat sobtadament, a mans dels opositors o partidaris d'una altra opció per ocupar el tron toledà. Uns altres esdeveniments, ara de caire bèl·lic, marcaran aquest temps d'inestabilitat, com és la incursió dels francs a la Tarraconense o l'aixecament dels cordovesos contra el poder visigot a l'època d'Àkhila.

L'imperi d'Orient intensificarà ara la pressió sobre el sud i sud-est de la península. A mitjan segle VI l'enfrontament entre el rei Àkhila i Atanagild, noble visigot aspirant a ocupar el tron, provocarà l'entrada de les tropes imperials en el territori peninsular en resposta a la crida feta pel darrer amb la intenció de destronar Àkhila. L'estiu de 552 desembarquen les tropes de l'emperador Justinià que, després de donar suport a l'exèrcit d'Atanagild, consolidaran la presència sobre un sector litoral ample que s'estenia, aproximadament, des de la desembocadura del Guadalquivir fins a la del Xúquer. Xàbia i la resta del territori

de Dianium van quedar, doncs, sota el poder bizantí, tot i que per a alguns investigadors, el límit septentrional de l'àrea ocupada pels imperials se situaria més al sud.

Fins fa poc, no disposàvem de cap evidència arqueològica que sostenira la presència bizantina a casa nostra; tanmateix, la troballa a la gran necròpoli d'Oxirrinc (Egipte) d'un tinter de bronze, aparegut a la tomba d'un escriba, ens ha permès interpretar una peça quasi idèntica, apareguda a les excavacions de la necròpoli del Muntanyar fa 32 anys. El tinter trobat a Xàbia correspon a una peça produïda en algun taller de la Mediterrània oriental –potser Egipte– segurament en la segona meitat del segle VI, durant el període de domini bizantí tant a Egipte com al sud i sud-est de la península Ibèrica (Padró i Bolufer, 2016). Tot això ens permet relacionar la troballa del Muntanyar amb l'etapa de control dels imperials d'aquesta àrea peninsular, que justificaria l'arribada de productes de l'orient mediterrani.

Anys després, durant el regnat de Suíntila (621-631), es produirà la reincorporació d'aquestes terres al regne visigot de Toledo. En aquests moments s'esmenta per primera vegada la presència d'un bisbe denier, anomenat Antonius, al concili toledà del 636. Potser, l'ocupació bizantina havia impedit la presència dels prelats del bisbat de Dianium als concilis.

En el segle VI, si més no durant les primeres dècades, encara es mantenia un poblament important en el terme de Xàbia. Nou assentaments agrícoles ocupaven l'espai ample de la vall i els vessants, però també uns altres llocs menys aptes, com indiquen uns pocs materials ceràmics recollits a la Cova del Montgó, potser relacionat amb l'activitat ramadera. També els jaciments importants del litoral continuaven actius i ocupats: la Duana, la Punta de la Fontana i l'Illa del Portitxol. Aviat però, potser a mitjan segle VI o poc abans, sembla que l'assentament de l'illa es va abandonar.

En el segle següent, a la vespra de l'entrada i ocupació musulmana, només tres assentaments mantenien una certa activitat, la Punta de la Fontana, la Duana i l'Atzúbia. A la resta dels jaciments, les evidències arqueològiques cessaran a partir del segle VI.

No sabem què va passar amb aqueixos pobladors. Encara que la població del territori de Xàbia es concentrara en els tres assentaments que acabem de citar, no podem explicar una davallada tan notòria de la demografia, més encara, quan les evidències arqueològiques del segle VII de la nostra era trobades a la Duana i la Punta de la Fontana, indiquen una ocupació poc important. Només l'excavació recent del jaciment de l'Atzúbia mostra un registre arqueològic ric relativament, amb estructures i material que ens

permeten interpretar aqueix assentament com una explotació agrícola encara activa en el segle VII.

A partir d'aquest moment i fins als segles IX-X de la nostra era, no trobem en el terme cap evidència d'ocupació humana, ni a terra ni a la mar. Així, els primers segles de la conquesta musulmana de la península Ibèrica, iniciada l'any 711, representarà a Xàbia, i també en territoris més amples, un buit poblacional profund.

7. Les comunicacions en època romana. Camins, vies i rutes marítimes

Xàbia està situada en l'extrem més oriental del país, sobre l'ixent que migparteix els dos grans golfs de la costa valenciana i just on les serralades del Sistema Prebètic arriben a la mar i creen un litoral de penya-segats alts que caracteritza aquest sector de la costa central i meridional de la Marina Alta. La situació d'aquestes terres i l'orografia han estat responsables d'un cert aïllament que n'ha condicionat el desenvolupament històric. Xàbia i de manera general tota la Marina es troben en un cantó marginal de l'entramat viari d'època romana. La gran via Augusta, que comunicava Roma, la capital de l'Imperi, amb Cadis, travessa de nord a sud el nostre llarguerut país desviant, però, el recorregut a la Ribera, on travessaria el riu Xúquer buscant la ciutat de Xàtiva (Saetabis) per enfilar-se pel corredor natural de la Costera fins arribar a la Font de la Figuera, punt on la via es bifurcava en direcció a Elx (Illici) per la vall del Vinalopó, mentre que l'altre ramal aniria per l'interior en direcció a Castulo (Linares, Jaén).

A més d'aquest traçat, en va existir un altre que des de Sucro (la Vint-i-huitena ?, Albalat de la Ribera) es desviaria cap a Portum Sucrone (Cullera), continuant cap al sud fins arribar a Dianium i, des d'allà, per una ruta encara no ben aclarida, es dirigiria cap al sud tot cercant la ciutat romana de la Vila Joiosa –ben probablement l'Allon/Allonis citada a les fonts antigues– per continuar després cap a Lucentum (el tossal de Manises, Alacant) enllaçant amb el recorregut litoral de la via Augusta a partir d'Illici (l'Alcúdia, Elx). En arribar a Dénia, diversos ramals eixirien d'aquest *municipium* en direcció sud i sud-oest. La localització, ara fa pocs anys, de les restes d'un pont de cronologia romana al riu de Gorgos (Gisbert, 1999), molt pròxim al pont actual de la N-332, planteja l'existència d'una ruta nova que, segons J. A. Gisbert, es dirigiria cap a l'est pel camí de Gata a Benitzàina, enllaçant després pel camí Vell de Teulada cap al sud.

Siga com siga, el que no queda resolt encara és la continuació cap al sud de la gran via litoral de Sucro a Dianium. L'orografia de la Marina Alta fa ben difícil considerar el trànsit cap al sud pel pas estret, dificultós i insegur del Mascarat, més enllà de l'existència

d'un senderall de muntanya per a persones o cavalleries. Possiblement, aqueixa via litoral seguiria el mateix recorregut marcat per la *Historia Roderici*, ara però, a la inversa. En un dels episodis d'aquest document redactat en llatí i datat en el darrer quart del segle XII, el Cid i les seues tropes aconseguen un botí enorme que estava amagat en una cova a prop de Polop, a la Marina Baixa. Des d'aquí, els homes del Cid, ben carregats amb la quantiosa riquesa aconseguida, es dirigiran devers Ondara i Dénia tot seguint la ruta que passava pel portum Tarnani, és a dir, el port de Tàrbena, o com es coneix actualment, el coll de Rates. Travessarien la vall de Xaló i s'enfilarien per la Llosa, topònim que indica clarament el pas d'una via o camí important; des d'allà, el camí cap a Ondara i Dénia transcorre per terres planes sense més complicacions. Aquest camí, tot i estar en ús en època medieval, no faria sinó resseguir una via vella que estaria activa des d'època romana o inclús abans, com podrien indicar les evidències de poblament ibèric que marquen el camí o el mateix topònim *Rates*, que alguns investigadors interpreten com un iberisme relacionat amb el mot eusquera *arrate*, format per *arri* i *arte*, quelcom així com 'entre pedres'.

A Xàbia, el poblament romà sembla resseguir i adaptar-se a una sèrie de camins vells que han estat els eixos principals de comunicació viària de la vall de Xàbia fins al segle passat. Bàsicament, tots aquests vials segueixen la mateixa orientació de la vall, és a dir, de ponent a llevant; uns altres, d'orientació perpendicular als anteriors i amb una orientació dominant nord-sud semblen correspondre a moments posteriors, segurament d'època medieval, tot i que en algun cas, com el camí –ara en part carretera– que puja al Poble Nou de Benitatxell resseguint el barranc i la coma de Lluca, semblen estructurar també el poblament romà assentat en aquells indrets.

De nord a sud, el primer vial és el camí Vell de Pedreguer (en època moderna denominat *camí de València*) que arranca de l'extrem ponentí de la vall en direcció cap al port i la Duana. Aquest camí encara conserva alguns quilòmetres sense empolar i manté inclús restes d'empedrat en algun gual. Al sud, el camí Vell de Gata, conegut també com camí de les Barranqueres, manté un traçat similar, ara en direcció sud-oest a l'extrem de ponent, i en direcció nord-est a l'extrem de llevant, on s'ajuntaria amb el camí Vell de Pedreguer i es dirigeix vers el port.

Als peus del vessant sud de la vall de Xàbia corre el camí de Cabanes (anomenat *de les Cabanes* en la documentació baix medieval), un camí llarg que des de l'extrem nord-oest va vorejant la vall i el pla pel sud i arriba fins al Portitxol. Del camí de Cabanes arranca cap al sud el camí del Poble Nou a la vora del qual trobem nombrosos jaciments

com la Lluça, o uns altres ja fora del terme de Xàbia: els Pous de l'Abiar (el Poble Nou de Benitatxell), les Moraires, el Tossal del Camí del Rei, Paigi i uns altres en el terme de Teulada. El camí de Cabanes enllaçava a l'extrem de ponent amb uns altres camins que es dirigirien cap a Dianium i des d'allà envers Sucro i Valentia.

També uns altres camins menors semblen vincular-se amb el poblament i els assentaments de cronologia romana, com ara l'assegador dels Forandons, a l'extrem sud-oest de la vall, amb una orientació est-oest, que comunicaria els assentaments dels Forandons i els Ecles (Gata), el camí de les Tarraules amb un assentament petit a la vora, que comunica l'assegador de Cabanes amb el camí del Poble Nou, o els camins que voregen la badia, des de la Duana fins a la Caleta, que comunicarien assentaments tan importants com la Duana i la Punta de la Fontana.

Però, sense dubte, la via de comunicació més important de Xàbia en l'antiguitat va ser la mar. Les condicions naturals òptimes de l'ampla badia, així com del Portitxol, amb àrees arrecerades i punts d'aiguada, van afavorir l'arribada d'embarcacions i la presència d'una activitat comercial rellevant documentada arqueològicament des dels segles VIII-VII a. n. Tanmateix, va ser en època romana, entre els segles II-I a. n. i el segle VII, quan es registra el major nombre de troballes submarines al litoral de Xàbia, concentrades en els segles II-I a. n. i entre els segles I i II de la nostra era.

La gran majoria de les rutes marines serien de cabotatge, amb embarcacions que baixarien per la costa des del nord procedents dels ports de Dianium, Saguntum, potser Tarraco, o uns altres; o bé pujarien des del sud procedents d'Allon, Lucentum, el Portus Illicitanus o potser Carthago Nova, sempre realitzant trajectes de poca durada que seguien els corrents generals que baixen pel litoral mediterrani peninsular de nord a sud, però que al golf d'Alacant giren de sud a nord fins al cap de la Nau.

També, però, una part del gran tràfic marítim d'època romana, que des del litoral mediterrani peninsular es dirigiria cap a Roma o la *Gallia Narbonensis* per les illes Balears, arrancava des del cap de la Nau aprofitant el corrent que des d'aquí es dirigia vers llevant.

8. Les activitats econòmiques

Les característiques i la ubicació dels assentaments d'època romana de Xàbia ens permeten aproximar-nos a les activitats econòmiques que s'hi desenvoluparien. Els recursos naturals d'aquest territori fan pensar en una economia centrada en l'agricultura – activitat primordial d'aquestes terres fins a temps ben recents– combinada en alguns

casos amb unes altres manifestacions com sembla que indiquen els assentaments costaners de la Duana, la Punta de la Fontana i l'Illa del Portitxol, on les activitats pesquera i comercial, i potser la possible explotació salinera del Saladar, jugarien un paper important.

En època romana es van produir canvis substancials en l'agricultura que afectaren la possessió i producció de les explotacions amb la millora i extensió dels cultius i l'aparició de conreus nous provinents d'uns altres llocs de la Mediterrània. Tanmateix, foren els cultius de la tríada mediterrània –blat, vinya i olivera– els més importants. Ben especialment, serà el cultiu de la vinya el que tindrà una expansió enorme a partir del segle I de la nostra era a la Marina Alta, com demostren els nombrosos tallers coneguts a la comarca on es van fabricar àmfores vinàries. També els cereals, blat i ordi sobretot, ocuparien una part rellevant de la superfície cultivada i, junt amb això, algunes lleguminoses com ara les llentilles, faves, pèsols, guixes i uns altres, documentades en molts jaciments del vessant mediterrani peninsular i que segurament també es produïrien aquí. L'olivera també va ser u dels arbres ben representats en l'agricultura de Xàbia i la Marina Alta. Així ho demostren la troballa de moles –*orbis*– dels molins per fer oli –*trapetum*– els contrapesos de premsa i alguns dels envasos amfòrics destinats a contindre oli fabricats al taller de l'Almadrava (els Poblets) i uns altres tallers de la Safor.

Els romans també cultivaren a la Mediterrània peninsular, però de manera més restringida, uns altres arbres fruiters com ara figueres, presseguers, pruneres, cirerers, ametlers i nogueres. S'ha documentat també, en àmbits pròxims, l'aprofitament de fruita silvestre com móres, aglans de carrasca i unes altres espècies de muntanya.

9. La vinya i el vi

Són diverses les evidències arqueològiques que demostren la importància del conreu del raïm i la producció de vi a Xàbia i en zones pròximes. A l'extrem ponentí de la vall de Xàbia, fora però del terme, s'han localitzat diversos tallers de producció d'àmfores: la Rana, en el terme de Gata, l'Alter de Perdigó i la Teulera, dins el terme de Dénia.

El primer dels tallers, la Rana, es situa a la vora de la Barranquera, al costat d'un aquífer important i en una àrea amb sòl argilenc òptim per a la fabricació de ceràmica. En aquest jaciment, hi hem pogut constatar la fabricació d'àmfores de base plana que es denominen genèricament Dressel 30. Es tracta d'uns contenidors de grandària mitjana, amb una capacitat aproximada d'uns vint o vint-i-cinc litres, que servien per envasar i comercialitzar el vi produït a la vall. Podem centrar l'activitat d'aquests forns d'àmfores

entre els segles II i III de la nostra era, tot i que alguna de la ceràmica fina trobada al jaciment ens fa allargar l'ocupació d'aquest taller almenys fins a les darreries del segle IV d'ne. Potser, aquests forns terrissers van continuar produint unes altres peces de ceràmica comuna d'ús domèstic (olles, pitxers, safes, etc.) També a l'Alter de Perdigó sembla que s'hi van produir àmfores vinàries, ara però, del tipus Dressel 2-4, amb una datació centrada en els segles I i II d'ne. El taller de la Teulera, situat als peus de l'extrem oest del Montgó, ben a prop de Jesús Pobre, va produir àmfores del tipus Dr. 2-4, Dr. 30 i Oliva 3, amb una cronologia centrada entre mitjan segle I i mitjan segle II d'ne. Cap d'aquests jaciments ha estat excavat; sí que coneixem però altres tallers com el de Vinyals (Ondara), Xaló, o l'important conjunt terrisser de l'Almadrava, situat a la vora de la mar, a l'extrem de llevant del terme dels Poblets. Aquí es coneixen les restes de tres forns de planta rectangular i cobertes amb volta i amb la cambra de foc excavada en el sòl. Aquests tallers estigueren en activitat des de mitjan segle I d'ne –o poc abans– fins al final del segle III i produïren àmfores vinàries del tipus Dressel 2-4, Dressel 30/Galoise IV, Almadrava IV i també del tipus Oliva 3, aquests darrers contenidors destinats, ben segurament, a contindre i transportar oli.

Probablement, els tallers amfòrics de la vall de Xàbia que acabem d'esmentar tindrien unes característiques semblants al de l'Almadrava, però amb unes dimensions més modestes. Així doncs, entre mitjan segle I d'ne i almenys fins a la darrera del segle III, el vi produït en aquest territori seria envasat en aquestes àmfores.

A banda de la producció dels envasos vinaris que acabem d'esmentar, uns altres elements recuperats als jaciments d'època romana de Xàbia poden ser indicadors de l'elaboració de vi. A més de les premses, de les quals en parlarem en tractar la producció d'oli, hi ha uns materials ben freqüents que podrien relacionar-se amb aquest procés, ens referim a les bassetes o cubelles revestides amb morter hidràulic –anomenat *signinum*, fet amb morter de calç i fragments de ceràmica capolada, restes del qual hem trobat en tretze jaciments del terme– estructures que podem detectar per la presència de restes d'aqueix morter. Amb tot, l'existència de *signinum* no es pot relacionar exclusivament amb la producció vinària, també podria correspondre a tallers o almàsseres d'oli i àdhuc a unes altres activitats, com les cubelles i bassetes localitzades a la Punta de l'Arenal que aquí podrien relacionar-se també amb l'elaboració de saladura de peix. Només les dades aportades per una excavació arqueològica podrien aclarir si aquestes estructures pertanyen a una explotació vinícola, a un taller de producció oliera o bé a una altra funció. A la vall, l'únic jaciment romà on es conserven a la vista les restes d'una d'aquestes

cubelles és el jaciment dels Ecles (Gata), on s'observa sobre la margenada d'un bancal de vinya, la secció d'una basseteta de 175 cm de longitud i uns cinquanta centímetres d'altura.

Les excavacions acabades de fer al jaciment de l'Atzúbia han tret a la llum el que podrien ser els vestigis més antics d'un bancal de vinya conegut a Xàbia. Es tractaria d'una sèrie de fosses petites rectangulars i allargades, excavades sobre el tap, dins les quals es plantarien dos peus de vinya, un a cada extrem de la fossa. Aquesta tècnica, ben documentada arqueològicament, és coneguda com *de fossa* o *scrobis*, i potser correspondria a la tècnica de plantació descrita per Plini el Vell com *alveolus* (Martin, 2015).

10. L'olivera i l'oli

També l'oli, u dels conreus de la tríada mediterrània, es va ser produir a la vall. Ara però, les evidències arqueològiques conegudes fins ara no són tan clares com en el cas del vi. A l'àmbit de la vall de Xàbia només s'hi van produir àmfores per contenir oli –pel que ara sabem– a la terrisseria de la Teulera (Jesús Pobre). Tampoc no coneixem la presència de moles olieres –*orbes*– en el nostre territori. Sí que s'han trobat en alguns jaciments de la vall de Xàbia contrapesos grans de pedra calcària que formarien part de les premses clàssiques de biga; elements que podrien pertànyer tant a tallers per a premsat i producció d'oli com per a producció de vi.

Aquests mecanismes estaven formats per una biga gran amb un contrapés col·locat en u dels extrems que s'unia mitjançant un caragol o politja mòbil, mentre que l'altre extrem de la biga romania fixat per la part superior. La pasta de l'oliva es posava en esportins que es situaven baix de la biga, emmarcats pels *arbores*, troncs verticals, generalment quatre, que servien de guia a la biga i la fixaven. L'acció del tòrcul situat al contrapés feia baixar la biga que pressionava els esportins i en treia l'oli.

Coneixem el contrapés gran amb forma cilíndrica, fet de pedra calcària, del jaciment del Benimadroc, assentament rural amb una cronologia àmplia (segle I ane– principi del segle V dne) situat al vessant septentrional de l'àrea central de la vall. La peça, situada sobre la margenada d'un bancal agrícola, és un bloc gran de pedra calcària treballada, amb forma cilíndrica i trencat parcialment per u dels costats, que conserva una longitud màxima de 135 cm i un diàmetre màxim de 84 cm, tot i que originàriament tindria més longitud. Al centre de l'extrem que no hi havia estat retallat, es conserva un forat d'uns huit centímetres de diàmetre i set de profunditat. Aproximadament, aquest element

deu pesar uns dos mil quilograms. Contrapesos similars han aparegut en uns altres jaciments pròxims, com ara l'assentament de l'Estanyó (Dénia), interpretat també com un element d'un *torcular*. Un altre contrapés, pertanyent probablement a una premsa per a l'obtenció d'oli, es va recuperar a l'assentament de la Duana. Es tracta en aquest cas d'un bloc gran de pedra calcària tallada en bona part, amb forma més o menys rectangular, amb una moxa amb forma de cua de milà a la part superior, i dues més petites, de forma similar i sols conservades parcialment, situades al costat oposat sobre els cantons. La peça té unes dimensions aproximades de 130x95x82 cm, i un pes superior als dos mil cinc-cents quilograms. Aquest jaciment ha estat transformat profundament i alterat per la urbanització intensa d'aquest barri mariner. Tanmateix, la significació de les troballes que s'hi han realitzat i el període llarg d'ocupació (des del segle II abans fins al segle VII d'ne) ens permet de considerar-lo com un dels assentaments més importants d'època romana del terme.

També al jaciment de la Punta de l'Arenal hi va haver almenys una premsa gran de la qual encara es conserva el basament (ara tapat pel jardí), amb forma rectangular d'uns 8,8x7,5 metres, excavat en la roca de tosca. Presenta uns rebaixos quadrats situats als angles interiors que correspondrien als encaixos dels *arbores* i una canaleta que emmarca l'espai de la premsa i conduiria el líquid vers el desguàs, situat al costat sud-oest. Uns altres elements relacionats amb una premsa apareguts al jaciment són dos blocs de pedra calcària amb dos mosses o rebaixos per encastar-hi dos troncs o bigues. No podem saber, però, si aquesta premsa va servir per elaborar oli, vi o uns altres productes.

En uns altres jaciments de la vall, com en el de la Vall de Peixet o en el dels Forandons, hem localitzat blocs grans de pedra, més o menys treballats, que podrien formar part d'aquest mecanisme.

11. Els cereals

El tercer cultiu primordial de l'àmbit mediterrani és el blat o, potser, de manera més genèrica, els cereals. Aquests vegetals, base de l'alimentació durant milers d'anys va ser també essencial a la Xàbia d'època romana. Arqueològicament, la utilització dels cereals pot constatar-se a partir de les nombroses troballes de moles de molí, de pedra, que trobem als jaciments; peces amb forma circular i en tots els casos de dimensions reduïdes, que obliga a pensar en un ús domèstic bàsicament d'aquests molins. Són mecanismes molt senzills formats per dues peces circulars superposades, la mola superior, amb forma còncaua lleugerament, que giraria sobre la mola inferior, de secció

convexa lleugerament i fixa. La major part de les moles trobades en els jaciments de Xàbia estan fetes en pedra volcànica, la qual cosa indica que provenen de tallers llunyans i van ser un producte d'intercanvi comercial. També els recipients ceràmics grans, les *dolia*, una mena de gerres semicolgades que tindrien la funció de sitges d'emmagatzemament (amb una capacitat aproximada de tres-cents quilos), que apareixen abundantment a la major part dels jaciments del terme, poden considerar-se indicadors de l'activitat agrícola, com ara dipòsits per als cereals, tot i que també serien usades per contindre uns altres productes com vi o oli.

Una peça ben singular relacionada amb el cultiu i consum de blat és un segell de ceràmica de forma circular trobat a la Punta de l'Arenal, que seria usat per marcar els pans abans de coure'ls. La peça presenta en una de les galtes una decoració amb un mena de fulla o espiga i uns altres motius similars.

12. Ramaderia i pastura

És ben difícil evidenciar aquesta activitat a les terres de Xàbia durant l'època romana. Del conjunt de materials recuperats a les excavacions arqueològiques d'aquest període (la Duana i la Punta de l'Arenal) o provinents de les prospeccions superficials, les úniques referències que podem aportar són indirectes, relacionades amb les activitats de la confecció tèxtil testimoniades per la presència, en molts dels jaciments, de contrapesos de teler de forma quadrangular fets de ceràmica, amb l'extrem superior perforat i en algun cas amb marques. Hem de suposar que aquests telers casolans utilitzarien sobretot llana, tot i que no es pot descartar l'ús del lli –encara que el sòl de la vall no sembla que siga el més idoni per aquest cultiu– documentat en zones pròximes relativament com ara Saetabis (Xàtiva).

També probablement, els assentaments petits localitzats en zones altes del Montgó (la Cova del Montgó, la Penya de Pons, la Punta del Barranc de la Cova Roja i fins i tot la Cova del Barranc del Migdia) estarien relacionats amb el pastura de cabres, activitat que ha estat tradicional sobre els vessants del Montgó, i que explicaria l'ocupació en àmbits tan marginals per aquesta època.

Estudis de fauna realitzats en àmbits pròxims mostren un panorama amb una presència de bous important –que serien utilitzats com a força de faena– ovelles, cabres, vaques i porcs i també gallines i oques; són, però, ben escassos els èquids.

13. Activitat pesquera

La situació de Xàbia, amb un litoral marítim amplíssim, però també la ubicació vora mar dels assentaments romans més importants del terme, ens obliguen a pensar en el paper destacat que va tindre l'activitat pesquera a Xàbia en aquests temps. Justament, el jaciment conegut com la Punta de l'Arenal, tot i que aquest indret havia estat conegut tradicionalment com la Punta de la Fontana, ha estat interpretat per diversos investigadors (Tarradell & Ponsich, Martin & Serres) com una factoria de salaó, fins fa poc la més septentrional de les conegudes al litoral mediterrani peninsular –a hores d'ara han estat localitzades unes altres factories d'època tardoromana a Dénia i Cullera.

Al jaciment de la Punta, a més de la bassa tan gran excavada a la roca de tosca interpretada com un viver per mantindre el peix i uns altres dipòsits més petits –normalment enlluïts amb una capa de morter hidràulic– on seria manipulat i preparat el peix, aquest jaciment ha oferit un bon conjunt de material moble vinculat amb l'activitat pesquera, com ara les agulles de bronze per cosir xàrcies o els contrapesos de plom i ceràmica usats en aquestes, a més d'uns altres arts de pesca.

Potser, relacionades amb aquesta activitat pesquera van estar les salines situades a la partida del Saladar, al sud de l'assentament, que obtindria l'aigua marina mitjançant el canal imponent excavat a la roca, de més de dos-cents huitanta metres de longitud, conegut com la séquia de la Nòria, denominació, però, que va rebre ja en època moderna, moment en el qual aquesta canalització tan gran va patir diverses transformacions i adaptacions. Tot i que no disposem de dades concloents per a l'època romana, sí que són abundants les referències que documenten la pesca de tonyina a l'Arenal i l'extrem sud-est de la badia, utilitzant l'art de l'almadrava i, en temps anteriors, les tonaires. Més encara, sobre el jaciment romà hi havia instal·lada en època moderna (i potser en temps anteriors) la casa dita de la Xanca, edifici on era preparada i salada la tonyina. També aquí hi havia instal·lada la torre de l'almadrava, construcció feta de fusta i uns altres elements lleugers, que servia per atalaiar l'arribada de les moles de tonyina que havien de capturar-se a l'almadrava, estructures que seguint la interpretació proposada pel professor Fernández Nieto (2005), eren designades *hemeroskopeion* i *thynnoskopeion* pels grecs.¹

La presència d'almenys dues àmfores Dressel 7-11 –destinades al transport de salsa de peix– amb defectes de cocció va fer pensar que aquests envasos es fabricarien a la Punta de l'Arenal (Aranegui, 1981). Tanmateix, aquestes peces, conservades dins la

1

Aquest nom comú va ser interpretat pels cronistes i la historiografia com el nom d'una colònia grega situada a la Marina Alta.

finca de Sant Rafael, formaven part de la col·lecció dels propietaris de la finca i procedien de la zona de Cadis.

14. Circulació monetària

El museu de Xàbia conserva un conjunt de monedes d'època romana provinents majoritàriament del jaciment costaner ric i extens de la Punta de la Fontana, que havien estat recuperades en diverses prospeccions realitzades per l'investigador local J. Segarra Llamas. Tot i que aquest conjunt monetari compost de huitanta-una peces de coure presenta en general un estat de conservació bastant dolent, sí que ens ha permés de realitzar un estudi (Arroyo i Bolufer, 1988) que aporta dades sobre la circulació monetària a l'assentament del terme més important d'aquest període.

Al conjunt només hi trobem una desena de monedes anteriors al Baix Imperi, tot i que unes altres evidències i materials testimonien la vitalitat del jaciment en època altimperial. Potser, aqueixa representació escassa siga conseqüència de l'aleatorietat en la recollida de les peces. Així, tenim set monedes del segle I i només una de final del segle II i una altra del segle III. D'època anterior, hi ha un calc ebussità del segle II a.n.e, moment en el qual la Punta encara no havia estat ocupada i que hem de considerar com una peça residual.

El període més ben representat correspon al segle IV de la nostra era, entre el 320 i el 400. Les monedes d'aquest moment suposen més del huitanta per cent del total i, ben especialment, entre el 379 i el 400, que aglutina la meitat de les peces corresponents al segle IV. Del segle V no s'han documentat monedes però sembla que els problemes greus, econòmics i de tota mena que va patir l'Imperi en el darrer segle d'existència van fer que el monetari de bronze circulant en aquest segle estigués format bàsicament per les emissions de la segona meitat del segle IV, fet que explicaria l'abundància de moneda d'aquest període al conjunt de l'Arenal. Els darrers moments estan representats per quatre bronzes vàndals petits que es situarien entre el 523 i el 530, pocs anys abans que les tropes bizantines de Belisari conquistaren el regne vàndal. És possible que algunes de les monedes petites no classificades d'aquest conjunt siguen també vàndales, testimoniades en molts assentaments del litoral valencià –i més escassament a l'interior del país– i que mostren les relacions comercials intenses amb el nord d'Àfrica i les Balears, ja fóra durant el període de domini vàndal (429-534) o posteriorment després de la conquesta de Justinià. Són poques les monedes en les quals ha estat possible esbrinar el taller, tanmateix hi són presents les seques de Cízic, Roma i Nicomèdia, que mostren un

panorama similar al d'uns altres assentaments del litoral valencià, amb una presència majoritària de tallers de la Mediterrània oriental, enfront de la tònica general dels jaciments de l'interior dominades pels tallers de Roma i uns altres situats al nord dels Pirineus – Arelate, Lugdunum i Augusta Treverorum.

La resta del monetari de cronologia romana provinent de Xàbia que ha estat possible identificar –tres bronzes del jaciment de la Duana i huit peces d'uns altres llocs del terme– mostra un panorama semblant al vist a la Punta de l'Arenal, amb un predomini de la moneda de bronze dels segle IV i III dne –set peces d'un total d'11– i una presència testimonial per als moments anteriors –un as republicà i un dupondi de Trajà– i posteriors –un bronze petit d'època vàndala de la necròpolis del Muntanyar.

15. La ceràmica. Relacions comercials

15.1 La vaixella fina importada

L'estudi de la ceràmica fina ens permet aproximar-nos a alguns dels aspectes de la vida quotidiana d'aquells que hi van viure durant sis-cents anys. El repertori és ben ample, tant pel que fa als estils com per la diversitat formal de cadascun. En tots els casos podem considerar que la ceràmica fina de taula que trobem a Xàbia va ser importada; per la qual cosa són indicadors clars de la fluïdesa i l'amplitud de les relacions comercials entre els territoris que conformaren l'Imperi romà. Vincles que es varen mantindre inclús quan ja la superestructura representada per l'Imperi va desaparèixer l'any 476 de la nostra era. Un espai tan dilatat de temps va tindre per força una diversitat gran en el repertori ceràmic, més encara en la vaixella fina, sotmesa a canvis i modes que no afecten tant la ceràmica dita comuna, amb repertoris més *estables* que responen a les necessitats per a les quals han estat creats: olles, cassoles, pitxers, llibrells, etc. Tanmateix, també alguna d'aquesta ceràmica comuna entrà en els circuits comercials mediterranis acompanyant la distribució d'uns altres productes.

La primera producció indicadora de la romanització és la ceràmica de vernís negre, anomenada també ceràmica campaniana, continuadora d'una tradició llarga iniciada amb la ceràmica de vernís negre àtica.

Són poques les restes trobades als jaciments de Xàbia i quasi totes corresponen a formes tardanes dels repertoris de la ceràmica dita campaniana A, produïda als tallers de l'àrea de Nàpols, i campaniana B, elaborada als tallers de la Campània septentrional i del sud del Laci.

L'escassetesa d'aquesta ceràmica, recuperada sempre en prospeccions superficials, no ens permet fer moltes precisions més enllà d'emmarcar-les entre el segon i el tercer quart del segle I abans de la nostra era. Hem pogut constatar la presència de ceràmica campaniana de vernís negre als assentaments de la Vall de Peixet, la Vall de Sala, el Benimadroc, la Vilanova, la Teuleria, les Capçades, les Capçades-el Rebaladí, l'Atzúbia, la Duana i la Punta de la Fontana.

Però la ceràmica fina més característica del període romà és, sense dubte, la terra sigil·lada, la nova vaixel·la de taula de vernís roig, que en alguns casos portava impresa la marca o segell del fabricant, que substituirà a partir de les darreries del segle I a la ceràmica de vernís negre. Les primeres produccions provenen d'Itàlia i són conegudes com terra sigil·lada aretina, car al voltant d'Arezzo s'hi localitzaven molts dels tallers que produïren aquesta ceràmica. A Xàbia tenen una dispersió bastant àmplia i en trobem en deu dels assentaments. En la major part dels casos està representada escassament però hi destaquen els jaciments de la Duana, de la Vall de Peixet i, especialment, el de la Punta de la Fontana; en conjunt però, només suposen el 8 % del total de la ceràmica fina romana importada.

Ben aviat però, foren imitades en uns altres llocs de l'Imperi, com ara la província Narbonensis, al sud de la Gàl·lia, amb una producció amplíssima que coparà els mercats de la Mediterrània occidental durant el segle I i la primera meitat del segle II de la nostra era. Als assentaments de Xàbia, com s'esdevé a la resta del País Valencià, hi trobem bàsicament les produccions sorgides del centre terrisser de La Graufesenque (a l'antic Condatomagus, ara Millau). Les sigil·lades sud-gàl·liques formen el conjunt més nombrós de la ceràmica fina, que ultrapassa el 28 % sobre el total de la terrissa fina importada. Hem trobat fragments de sigil·lada sud-gàl·lica en dotze jaciments, però hi destaquen la Vall de Peixet i la Punta de la Fontana, d'on prové el 53 % de la recuperada a Xàbia.

A partir de mitjan segle I, aquesta nova vaixel·la de vernís roig va ser també imitada en alguns tallers terrissers de la península Ibèrica. Els més importants foren, sense dubte, els situats a Tritium Magallum, a hores d'ara Tricio (la Rioja); des d'aquí va arribar a Xàbia la ceràmica coneguda com terra sigil·lada hispànica, producte que va ser distribuït vers el litoral mediterrani per la vall de l'Ebre. Aquesta ceràmica no tingué a casa nostra l'èxit ni la difusió dels productes sud-gàl·lics, tot i així, és present en nou dels jaciments de cronologia romana del terme i representen, en conjunt, un 12 % de la ceràmica fina importada.

A partir de la darrerria del segle I d'ne, una producció nova de ceràmica fina de taula va introduint-se en els mercats, fins a eixe moment ocupats quasi exclusivament per les sigil·lades clàssiques. Aquesta nova ceràmica, la terra sigil·lada africana o terra sigil·lada clara, de color roig més clar, acabarà per desplaçar i substituir les sigil·lades clàssiques seguint un procés més o menys ràpid segons les àrees. A la Punta de la Fontana i a la resta de jaciments de Xàbia, aquest fenomen hi seria primerenc, com s'esdevé de manera general al País Valencià. Així, trobem aqueixes produccions des de finals del segle I, desplaçant les sigil·lades clàssiques probablement ja a final del segle II o principi del segle III. A més, mentre que en unes altres zones, com ara Valentia, trobem, per bé que en un percentatge molt baix, la terra sigil·lada hispànica tardana, pròpia dels segles III-V, a Xàbia aquesta producció ni tan sols s'hi documenta. Aquestes noves ceràmiques fabricades als grans centres terrissers de les províncies romanes del nord d'Àfrica, a l'actual Tunis, acabaran però escampant-se per tot l'Imperi, evolucionant i creant diversos tipus tot al llarg dels segles i arribaran fins al segle VII.

La producció de sigil·lades africanes s'inaugura amb la terra sigil·lada clara A; aquesta ceràmica arriba al jaciment de la Punta de la Fontana ja a la darrerria del segle I, i és l'espècie ceràmica majoritària durant el segle II, i arriba fins a la primera meitat del III quan hi apareix una producció nova, la terra sigil·lada africana C. La clara A es documenta en quinze dels jaciments romans de Xàbia i representa un 16 % de la ceràmica fina importada, amb una concentració importantíssima en els assentaments de la Duana i de la punta de la Fontana.

La terra sigil·lada clara C és una ceràmica ben distinta de la resta de produccions africanes, tant de la clara A, com de la posterior terra sigil·lada africana D. Es caracteritza, entre uns altres aspectes, pel repertori escàs de formes, la primor de les parets i la finor de les superfícies, que en alguns casos semblen estar brunyides. Cronològicament, les formes més antigues de la C apareixen cap al 230-235 i arriben a mitjan segle V. A Xàbia, només hi hem trobat la clara C en sis jaciments que representen en conjunt un 7 % de la ceràmica importada.

A partir del segle IV una producció nova, la terra sigil·lada africana D, s'escamparà pels mercats de l'Imperi i es convertirà en la ceràmica fina de taula majoritària en els assentaments romans, amb una difusió amplíssima arreu de tota la Mediterrània, la costa atlàntica europea i, fins i tot, l'Europa continental i la mar Negra. L'exportació i distribució d'aquesta ceràmica, amb oscil·lacions, es va mantindre fins a l'entrada dels àrabs al Magrib. La terra sigil·lada clara D és present en díhuit dels assentaments romans del

terme i és la ceràmica fina més nombrosa del jaciment de la Duana, amb quasi dos-cents fragments inventariats. En total, aquesta ceràmica representa el 23 % de la ceràmica fina de taula trobada a Xàbia.

També, entre els segles IV i VI de la nostra era, van arribar als assentaments de Xàbia unes altres ceràmiques fines produïdes en àrees ben llunyanes. Són produccions que apareixen en una proporció molt més reduïda que les terrisses anteriors, però que indiquen l'amplitud i diversitat de les relacions comercials d'aquestes terres durant l'Antiguitat Tardana.

En sentit cronològic, la més antiga és la terra sigil·lada clara lucente, ceràmica caracteritzada pel vernís marró amb irisacions, que es va produir a la regió sud-est de la França actual. La producció d'aquesta ceràmica, iniciada a la segona meitat del segle III i amb perduració fins al segle V, està centrada en el segle IV d'ne. Fou distribuïda sobretot per les ribes de la Mediterrània occidental. Aquí ha estat documentada en huit jaciments i representa el 3 % de la ceràmica fina importada.

A final del segle IV es va iniciar la producció de la terra sigil·lada paleocristiana grisa, ceràmica amb una presència centrada en el segle V d'ne tot i que en algun cas va perdurar fins al segle VI. Es caracteritza per la pasta i vernís de color gris així com per la decoració a base de motius impresos. Sembla que es va produir en tres regions del sud de França, tot i que aquí arribà només la fabricada als tallers provençals i llenguadocians. Tingueren una distribució més àmplia que la ceràmica lucente i arribà inclús a l'extrem oriental de la Mediterrània. A Xàbia només són presents en cinc jaciments i representen a penes el 0,7 % del total de la ceràmica fina.

El darrer grup és el de la late roman C, ceràmica produïda entre la darrereria del segle IV i mitjan VI de la nostra era a l'extrem oriental de la Mediterrània, sobretot a la regió de Focea, a l'actual Turquia. Es tracta de safes de grandària mitjana amb un vernís rogenc amarronat amb decoració senzilla feta amb rodeta o estampada a la base de la peça. A Xàbia s'hi ha trobat en només tres jaciments, la Vall de Peixet, la Punta de la Fontana i, especialment, la Duana, amb una presència elevada relativament que remarca la importància d'aquest assentament durant l'Antiguitat Tardana. En conjunt però, la late roman C suposa el 1,3 % del conjunt de la ceràmica fina importada.

15.2 Unes altres produccions ceràmiques

Junt amb la vaixel·la fina de taula trobem als assentaments de cronologia romana unes altres produccions ceràmiques. Sense dubte, la ceràmica comuna, de pasta oxidant

o reduïda –en aquest darrer cas destinada sobretot a la cocció d'aliments– és la més abundantment als jaciments. Són peces amb una diversitat formal i funcional gran, que foren fabricades, en la major part dels casos, en tallers d'àmbit local i regional. Tanmateix, els tallers de la província romana d'Àfrica produïren i exportaren a partir de la segona meitat del segle I i fins al segle V d'ne una quantitat enorme de terrissa comuna: cassoles, plats/tapadores, olles i unes altres formes menys representades. Aquesta terrissa, produïda en algunes ocasions en els mateixos tallers que les sigil·lades africanes, és ben abundant als jaciments de Xàbia, especialment a la Punta de la Fontana i a la Duana. També unes altres produccions de ceràmica comuna, per a ús culinari i domèstic, apareixen als assentaments de Xàbia, ara però en quantitat menys significativa. Dins aquest grup hi hauria els plats i safes de procedència itàlica –fabricades als tallers del centre-sud de la península italiana– de cronologia tardorepublicana i primers decennis del segle I d'ne, o els morters, en molts casos també de producció itàlica, que podem datar, en la major part dels casos, entre el segle I abe i el segle II de la nostra era. També d'època altimperial (segles I-II d'ne) semblen ser alguns pitxers de cos bitroncocònic (i potser unes altres peces) de ceràmica negra eixits dels tallers gàl·lics de la zona de Lugdunum (Lió). En moments molt posteriors, a partir del segle V i fins al principi del VII, trobem algunes peces de terrissa comuna de pasta beix, provinents dels tallers de la veïna Eivissa, i unes altres formes de cuina –olles/cassoles– fetes a mà o torn provinents, en alguns casos, de l'àrea de Carthago i d'unes altres àrees indeterminades.

A més de la vaixel·la fina i d'alguna ceràmica comuna, també tenen una procedència forana moltes de les llànties o cresols, així com la ceràmica anomenada de parets fines, una mena de gobelets usats per contindre i consumir líquid. Pel que fa a les llànties, el conjunt més nombrós i més ben conegut és el provinent de la Punta de la Fontana. En aquest grup, les peces amb origen conegut provenen, durant l'època altimperial de l'àrea centroitàlica, mentre que a partir de la segona meitat del segle II i fins a la darrereria del segle V d'ne provindrien del nord d'Àfrica. També el conjunt més important de ceràmica de parets fines és el de la Punta de la Fontana; aquestes formes, caracteritzades per les parets primes, tenien la funció de gots. Produïdes des d'època tardorepublicana, van ser substituïdes progressivament per gots de vidre bufat i unes altres formes a partir del segle I d'ne. Entre els materials de la Punta de la Fontana destaquen els nombrosos fragments de peces de producció bètica (Mayet xxxiv i xxxviii) de mitjan segle I de la nostra era.

15.3 Les àmfores

Junt amb la vaixella importada, arribaren als assentaments de Xàbia també per via marítima, uns altres productes. Sense dubte, el més important durant els primers segles de la romanització va ser el vi, produït a la costa tirrènica de la Itàlia central i a l'àrea del Vesuvi (Tchernia, 1986), que arribaria envasat majoritàriament en les àmfores Dressel 1. També uns altres productes, com ara la saladura produïda a les factories de l'àrea de l'estret de Gibraltar, situades tant a la península com al nord d'Àfrica, hi van arribar però en un percentatge molt menor. També, però ara de manera molt residual, s'hi constata la presència d'alguna àmfora de la veïna Eivissa que també transportaria vi.

El panorama que dibuixa el material amfòric recuperat a partir del segle I de la nostra era mostra, pel que fa a l'origen dels productes, un canvi radical respecte del que havíem vist durant l'etapa tardorepublicana. Ara el panorama amfòric estarà dominat per la producció de la península Ibèrica, tant per les àmfores eixides dels tallers de la Baètica destinades al transport de saladura, oli i, en menor mesura, vi, com per les àmfores de producció tarraconense, envasos destinats majoritàriament al transport de vi. Tanmateix, si comparem el conjunt del material amfòric de procedència submarina amb les àmfores recuperades al jaciment de la Punta de la Fontana o de la Punta de l'Arenal, a hores d'ara el més ben conegut de tot el terme, veiem com en aquest jaciment litoral el conjunt amfòric més nombrós d'època altimperial és representat pel material de producció tarraconense, que suposa el doble de les àmfores d'origen bètic. Tanmateix, el material de procedència submarina presenta un horitzó invers, amb un predomini absolut de les àmfores de producció bètica sobre les tarraconenses. Ben segurament, el predomini d'aquestes àmfores segones als jaciments de terra obeeix al percentatge gran de peces de producció comarcal o regional que formen aquest registre, amb envasos procedents dels tallers propers situats a la vall de Xàbia i als voltants, com la Rana (Gata) i la Teulera (Jesús Pobre), o uns altres un poc més llunyans com l'Almadrava (els Poblets).

Des de les acaballes del segle II però, sobretot, a partir de la primera meitat del segle III, començaran a arribar-hi àmfores d'origen nord-africà que des de la segona meitat del segle III i durant el segle IV esdevindran el material majoritari, mentre que la producció ibèrica, provinent de la Tarraconense, la Baètica i Lusitània passaran a representar uns percentatges baixíssims, i arriben a desaparèixer a partir del segle V. Tot i que no sempre es segura l'adscripció d'alguns d'aquests tipus amfòrics a un determinat contingut, sembla que la major part de les àmfores nord-africanes dels segles III i IV de la nostra era trobades a Xàbia portaven saladura i salsa de peix, tot i que alguns tipus envasaven oli i àdhuc vi,

com ara les Dressel 30, de les quals coneixem una ansa de la Punta de la Fontana que conservava la marca: MARCAES/TUBVS, és a dir: MAURETANIA CAESARIENSIS / TUBUSUCTU, que fa referència a la ciutat de Tubusuctu (a hores d'ara Tiklat, Algèria), situada a l'antiga província africana de la Mauretania Caesariense.

Els segles V i VI de la nostra era marcaran el final del món romà a casa nostra, amb una disminució importantíssima del material amfòric que anirà paral·lela amb el declivi dels assentaments, que aniran sent abandonats fins a la desaparició definitiva de l'ocupació a la Punta de la Fontana i la Duana, durant la primera meitat del segle VII de la nostra era, i el jaciment de l'Atzúbia, abandonat a la segona meitat del segle VII. Les escasses àmfores identificades per aquests darrers segles ens indiquen, tal com succeïa des del segle III, un predomini del material de procedència nord-africana, tot i que ara augmenta, proporcionalment, el nombre d'envasos de la Mediterrània oriental. Pel que fa al contingut, l'estat actual de la investigació no permet precisar en molts casos el producte transportat; tanmateix, sembla que el producte majoritari va ser l'oli i, en menor mesura, el vi i la salaó.

16. El poblament a Xàbia en època romana

En el terme de Xàbia coneixem uns vint-i-nou assentaments arqueològics amb material de cronologia romana. En alguns casos, les evidències són ben minses, només uns pocs fragments que no ens permeten avaluar l'entitat i les característiques de l'assentament; en la major part dels casos però, el registre és prou ample com per poder aproximar-nos a la cronologia i definir alguns dels trets que haurien caracteritzat els assentaments. Només disposem d'unes poques dades provinents d'excavacions arqueològiques; les realitzades l'any 1963 a la Punta de l'Arenal per Gabriela Martín, les vuit intervencions d'urgència fetes al barri de la Duana entre 1990 i 2015, l'excavació de salvament feta l'any 2004 al voltant de l'ermita de Santa Llúcia i la intervenció dels anys 2015-2016 al jaciment de l'Atzúbia. La resta de la informació prové de la prospecció exhaustiva del terme realitzada des de l'any 1985, així com d'unes altres dades recollides a la bibliografia.

Quasi tots aquests jaciments es troben en l'espai físic de la vall de Xàbia, vorejant-la a un costat o a l'altre o situant-se sobre l'àrea central. Només dos jaciments, amb material escàs, es localitzen al sud-oest de la vall: el del Camí de les Tarraules i el de Lluca. Mentre que uns altres tres, ben segurament els més importants si considerem el

volum del material arqueològic conegut i la durada de l'ocupació, estan situats vora mar: la Duana, la Punta de la Fontana i l'Illa del Portitxol.

Per tal d'aproximar-nos a les funcions d'aquests assentaments, cal considerar diversos factors com ara la ubicació o les característiques de l'emplaçament, així com la presència als jaciments d'una sèrie de materials que ens aporten dades sobre les estructures que hi acollirien.

Durant tot aquest període ample de més de sis-cents anys, la gran majoria dels jaciments localitzats a Xàbia han de ser considerats com explotacions agrícoles petites. Tanmateix, la riquesa i l'excepcionalitat d'algunes troballes ens permeten assenyalar la complexitat i la importància d'alguns assentaments.

Entre tots destaca la **Punta de la Fontana** també conegut com la Punta de l'Arenal. Justament, l'abundor i notorietat de les restes que s'hi trobaven van fer que el jaciment de la Punta de l'Arenal fóra conegut d'antic, i és esmentat per lletraferits dels segles XVII i XVIII i, més modernament, per estudiosos del segle passat i del present.

El jaciment és al bell mig de la badia, ocupant la *punta* de rocam de tosca que tanca pel nord-oest la platja de l'Arenal. A ponent del jaciment hi ha la Fontana, naixement d'aigua dolça que es va utilitzar en el passat per abastir les embarcacions. El jaciment, ara restringit a l'esperó o punta adés esmentat, ocupava però una extensió més gran, com proven les restes d'un paviment de mosaic localitzades a més d'un centenar de metres al nord dels Banys, a més d'unes altres evidències arqueològiques.

Aquí es trobà durant les obres de construcció d'un xalet (1963) un nombrós conjunt de material arqueològic entre el qual destacaven les restes arquitectòniques aparegudes en el rebliment de dos grans dipòsits rectangulars contigus, excavats en la pedra tosca, que conservaven els enlluïts originaris de morter hidràulic de color rosat fet de calç i ceràmica capolada. Originàriament, però, sembla que es tractaria d'un únic dipòsit rectangular de més de quinze metres de longitud, uns quatre amb vint-i-cinc metres d'amplària i una alçària aproximada de tres metres; això vol dir una capacitat de vora vint mil litres.

Ben segurament, el magnífic conjunt de restes arquitectòniques de pedra tosca trobats en aquest jaciment correspondrien als edificis residencials –allò que les fonts clàssiques anomenen la *pars urbana*– dels rics propietaris d'aquesta *villa*. Coneixem un total de 14 capitells procedents del jaciment. Dotze s'inscriuen en l'estil toscà, d'elaboració més senzilla, mentre que els altres dos, molt més ben elaborats i amb una decoració més rica, corresponen a l'ordre jònic. Aquests dos capitells eren els únics que descansaven

sobre fusts de secció octogonal. De bases de columna en coneixem també 14, totes amb dos tors i escòcia, quatre de les quals estaven sobre plint. Només una conservava restes de decoració a base d'estries verticals que continuarien en el fust, que no s'hi ha trobat. En alguns casos, aquestes restes encara conserven taques d'enlluït de morter de calç o pintura blanca. Suposem, per tant, que aquests capitells, bases i fusts de columna magnífics estarien recoberts originàriament de morter de calç o pintats, en la major part dels casos de blanc, però també pot ser que d'almànguena, ocre, verd o blau, colors que foren utilitzats a la Punta de l'Arenal per decorar les parets d'algunes de les estances. És ben probable, com succeeix als Banyes de la Reina de Calp, que al jaciment de l'Arenal hi hagueren termes, tal com sembla indicar la troballa de diversos *tubuli* –tubs ceràmics de forma troncocònica– i uns altres elements ceràmics, relacionats amb els sistemes de calefacció d'aqueixes estructures.

De la Punta provenen també uns altres elements arquitectònics de valor decoratiu entre els quals destaca un arquet de pedra tosca que conserva restes del cobriment original de pintura blanca de calç. Aquesta peça formaria part del remat superior d'alguna estructura arquitectònica o potser d'algun monument funerari del Muntanyar. De caràcter funcional serien quatre blocs grans de pedra calcària de forma més o menys rectangular amb diverses marques que ens fan pensar en l'ús com a elements d'una premsa de biga, ja fóra per fer vi o oli.

Al jaciment també es localitzaren uns altres elements i estructures tallades sobre la roca que hem de relacionar amb les activitats pesquera i agrícola que s'hi desenrotllarien, com el basament rectangular d'un premsa d'aproximadament 8,40 x 7,30 m, així com diversos dipòsits i sitges excavades a la tosca dels quals coneixem almenys 13 bassetes rectangulars i 11 redones en alguns casos lluïts amb una capa de morter hidràulic. Tanmateix, les estructures que han donat el nom popular al jaciment, *els Banyes de la Reina Mora* o *el Clot de la Reina*, són una bassa rectangular gran excavada en la tosca i comunicada amb la mar mitjançant dos canals o séquies de 31 metres i 26 respectivament, pels quals entra i circula l'aigua marina que omple parcialment la bassa. Presenta una planta rectangular de 27,30 m de longitud, 6,85 d'amplada i una profunditat aproximada de 3,50 m. L'interior de la bassa es troba dividit per la meitat amb un muret que definia dues àrees; al nord-est, la zona més propera a l'entrada d'aigua marina i de més profunditat, correspon a un espai de 12,7 m de longitud que apareix cobert per uns 110 cm d'aigua; al costat oposat, la bassa apareix coberta parcialment per les estructures modernes del xalet. En el sector descobert, s'hi observa una estructura amb forma de

doble fila de blocs tallats en la mateixa roca de tosca de 105 cm de longitud, separats entre si 12 cm. En aquest sector, el nivell de l'aigua oscil·laria entre els 10 i 20 cm. En el perímetre interior del dipòsit se situa un banc corregut o andana de 90 cm d'amplada, fet sobre la mateixa roca, que permetria el trànsit vorejant l'aigua. Entre aquest banc i la paret de la bassa apareixen uns forats tallats, que potser servien per fixar una estructura de fusta (Olcina, 2004).

L'estudi del material arqueològic permet fixar l'ocupació de la Punta de la Fontana durant més de sis-cents anys, entre les últimes dècades del segle I ane i principi del segle VII dne. En aquest període de temps tan llarg de ben segur que es produïrien canvis en l'assentament; a hores d'ara només hem constatat una reestructuració important que sembla produir-se a mitjan segle II de la nostra era quan alguns dels elements arquitectònics sumptuosos de la *villa* foren destruïts i serviren per amortitzar la gran cisterna. Tanmateix, a pesar d'aquests canvis, el material arqueològic indica una ocupació intensa de l'assentament que va perdurar, seguint la datació d'alguna de la ceràmica importada, almenys fins a l'inici del segle VII de la nostra era.

A l'extrem nord-oest de la badia, als peus del vessant de migjorn del cap de Sant Antoni, es situa un altre jaciment important d'època romana, **la Duana**. L'assentament ocupava una zona plana emmarcada entre les costeres de la Mesquida i de les Pedres i la desembocadura del riu, just davant de la platja de la Grava, a la vora del port. En aquest sector de la costa, que genèricament denominem el Tangó, s'han realitzat nombroses troballes submarines, amb materials que abracen un període amplíssim iniciat en el segle VII ane i que perdurà fins al segle XIX-XX.

També sobre el jaciment de la Duana s'han fet diverses excavacions arqueològiques que, si bé han aportat un conjunt nombrós de material arqueològic, a penes ha aportat restes de les estructures arquitectòniques de l'assentament, molt destruïdes per l'antic ús agrícola de l'àrea, però sobretot per la urbanització moderna del barri. Així, en les sis intervencions realitzades només s'han pogut localitzar les restes del basament d'un mur de blocs petits de pedra travats amb terra i un possible sòl d'argila i fragments de ceràmica (excavació de 1990). També, durant l'excavació realitzada al solar que ocupava l'antic magatzem del Clero (1998), es va localitzar un possible abocador amb material ceràmic abundant d'època romana, així com la part inferior d'un *dolium* que es conservava per baix de la mitgera d'un edifici decimonònic. Potser, la troballa més notòria siga un gran contrapés quadrangular de pedra que correspondria a una premsa de biga, probablement per a l'elaboració d'oli.

La ubicació de l'assentament vora el port històric de Xàbia, amb un registre arqueològic submarí ric i l'aparició d'uns altres elements relacionats amb l'explotació agrícola, permeten interpretar la Duana com una explotació agrícola que tingué alhora una funció comercial relacionada amb l'intercanvi per via marítima.

El material arqueològic recuperat a la Duana ens aporta algunes dades sobre les característiques de l'assentament. Així, l'aparició freqüent de tesselles de pasta vítria de color blau –que correspondrien a paviments de mosaic, els fragments d'enlluïts de morter de calç amb pintura de color almànquena i algun fragment de plaques de marbre serien indicadors de l'existència d'algunes estructures d'una certa rellevància arquitectònica i social. També s'ha trobat material constructiu del sistema de calefacció de les termes, elements que podrien indicar l'existència d'un *balneolum*, que remarcaria una certa sumptuositat de l'assentament. Prova d'aqueixa importància la donaria també la troballa feta a les acaballes del segle XIX del famós relleu de marbre d'època romana, aparegut a la partida de la Mesquida, ben a prop de la Duana i que probablement provindria d'aquest jaciment. La peça és una placa de marbre blanc, fragmentada parcialment, de 59 cm de longitud, una altura conservada de 28 cm i 7,5 cm de gruixa. El relleu mostra tres personatges, dos a peu i un a cavall, que es dirigeixen cap a l'esquerra. L'actitud del primer personatge, amb un objecte redó a la mà esquerra, sembla indicar l'acció d'una ofrena que la trencadura de la placa impedeix precisar. F. Arasa, que darrerament ha estudiat amb detall la peça, indica les dificultats per interpretar-la, tant pel que fa a la representació com a la funció. Aquest autor identifica el cavaller amb un dels Dioscurs –Càstor, probablement– la qual cosa permet donar-li una interpretació de caire funerari, en la qual podria assimilar-se el genet al difunt. Segons això, es podria interpretar la placa com un element d'una urna. El tipus de representació i uns altres detalls del relleu permeten datar-la entre els segles II-III de la nostra era (Arasa, 2010).

El registre tan ample del material ceràmic de la Duana ens permet emmarcar el període d'ocupació del jaciment entre principi del segle I abans de la nostra era i principi del segle VII de la nostra era.

L'Illa del Portitxol és l'últim dels assentaments litorals d'època romana de Xàbia. L'illa té una superfície total de 7,86 ha i es situa en el centre de la petita badia del Portitxol, emmarcada entre el cap Prim i el cap Negre, al sud-est de la badia de Xàbia.

El jaciment és conegut des d'antic, amb diverses referències bibliogràfiques, poc extenses, que esmentaven l'aparició d'estructures i unes altres troballes a l'illa. Tal com hem dit en l'apartat de les fonts clàssiques, alguns autors fan correspondre aquest

jaciment amb l'illa citada en el passatge de sant Gregori de Tours en parlar del monestir de sant Martí.

A l'illa, durant la transformació agrícola feta en el segle passat, van aparéixer basaments de murs, paviments de morter, un paviment de lloses de marbre i una basa de columna de pedra tosca, així com dos enterraments. A més, són nombroses les restes de ceràmica recuperades al jaciment, amb alguns fragments de ceràmica de l'Edat del Bronze –relacionats amb el jaciment proper del cap Prim– ceràmica fenícia i, especialment, d'època romana, amb una cronologia que podem situar entre el segle I a ne i la darrerria del segle V o principis del VI de la nostra era, amb uns percentatges de materials elevats especialment durant els segles IV i V d ne. A partir d'aqueix moment, l'illa va ser abandonada, però es va ocupar de nou en època medieval andalusina.

Encara que la ubicació del jaciment permet suposar alguna funció relacionada amb la pesca, la importància de la badia del Portitxol com a lloc d'ancoratge, testimoniada per la presència de ceps d'àncora així com per les nombroses àmfores i uns altres materials recuperats en el fons de la petita badia, fan pensar en una funció vinculada a l'activitat comercial, com potser vol indicar el topònim *Portitxol*, derivat de la forma llatina *porticeolu*, port petit.

A banda d'aquests assentaments litorals, el gros del poblament d'època romana de Xàbia presenta unes característiques comunes que permeten considerar-lo com explotacions agrícoles petites esparses per la vall i els voltants. Trobem però, alguna excepció, com ara el **tossal de Santa Llúcia**, on es situa un petit jaciment que ocupa el caramull d'aquest tossal de 162 metres. En aquest jaciment es van realitzar uns sondatges arqueològics que permeteren localitzar, a més d'un possible enterrament, una canalització que abastiria d'aigua pluvial un aljub. Aquestes estructures hidràuliques es van construir en una data imprecisa, anterior però al segle I de la nostra era. Al jaciment també s'hi han recuperat restes de ceràmica i uns altres materials constructius, com fragments de *tegulae* i restes de paviments d'*opus signinum*.

La ubicació del jaciment, al cim d'un tossalet, sembla descartar la funció agrícola. Potser, calga relacionar aquesta ocupació amb l'ample domini visual i de control d'aquest lloc sobre la vall i la badia.

Els materials ceràmics ens mostren dos moments d'ocupació en època romana i tardoromana, una primera fase entre el segle I abans de la nostra era i el segle I de la nostra era, i un segon moment amb una ocupació menys intensa durant els segles IV-V de la nostra era.

La resta dels assentaments romans de Xàbia, uns vint-i-tres jaciments, poden considerar-se com explotacions agropecuàries. En la major part dels casos es caracteritzen per la ubicació en zones planes o de vessant suau, amb sòls en general òptims per a l'agricultura, i amb un registre arqueològic –sempre provinent de prospeccions superficials i, per tant, incomplet i sotmés a una certa aleatorietat– en el qual, junt amb diversos elements constructius (*tegulae*, rajoles quadrangulars, blocs de pedra carejada, etc.), solen documentar-se uns altres materials que podem considerar genèricament com característics d'una explotació agrícola:

- a. *dolia*, gerres grans de ceràmica destinades a guardar i emmagatzemar la producció agrícola (oli, vi, cereal, etc.)
- b. restes de morter hidràulic de calç, també anomenat *opus signinum*, pertanyent a bassetes o dipòsits que hem de relacionar, en la major part de les ocasions, amb el treball d'elaboració del vi, l'oli i uns altres productes.

A l'extrem ponentí de la vall, vora la Barranquera, es situa **la Vall de Peixet**. L'assentament ocupa la part alta i el vessant sud-est d'un alteró suau abançalat totalment. El material ceràmic és bastant abundant, amb una cronologia amplíssima que sembla iniciar-se a principi del segle I abans de la nostra era i perdura fins al darrer quart del segle VI de la nostra era.

Uns mil metres al nord d'aquest jaciment, vora el camí Vell de Pedreguer, trobem **la Vall de Sala**. Ocupa una zona de vessant suau orientat a migjorn i llevant, transformada totalment per l'abançalament agrícola. El material ceràmic, no molt abundant aquí, ofereix una cronologia entre el segle I abans de la nostra era i la primera meitat del segle V de la nostra era.

A prop del camí Vell de Gata, en una zona plana, hi ha **la Vall dels Puces**, assentament de dimensions reduïdes i de característiques semblants als anteriors. El material arqueològic emmarca una cronologia entre la segona meitat del segle I abans de la nostra era i la darreria del segle II de la nostra era. D'aquí prové també un fragment de tub de ceràmica que sovint s'associa amb l'estructura de calefacció dels conjunts termals.

A llevant de la Vall dels Puces, també a prop del camí Vell de Gata, tenim l'assentament del **Benimadroc**. Ocupa el vessant suau orientat a migjorn d'un alteró abançalat per al conreu agrícola. En aquest jaciment trobem un contrapés de premsa de forma cilíndrica, tallat en pedra calcària –que ja hem descrit més amunt– conegut popularment com el banquet dels Moros. La notorietat d'aquest element i l'antiguitat són ben clares en el nom popular amb què va ser batejat. El registre ceràmic recuperat al

jaciment dóna una cronologia entre la segona meitat del segle I ane i la darrerïa del segle IV o principi del V de la nostra era.

Al sud del camí Vell de Gata, al costat d'on hi havia el molí d'aigua de Garçó, a la vora de la Barranquera, hi ha el jaciment romà de **la Vilanova**. Ocupa un espai abançalat de vessant suau orientat a llevant i migjorn. El material ceràmic ens marca una cronologia àmplia entre la segona meitat del segle I ane i les acaballes del segle VI de la nostra era.

A la vall, pròxims als jaciments que acabem d'esmentar i amb unes característiques similars pel que fa a la ubicació i la situació, es localitzen uns altres assentaments dels quals només disposem d'una informació molt reduïda. En bona part dels casos hem de considerar l'escassetat de dades d'aquests jaciments com a conseqüència de la transformació agrícola profunda o urbanística de la zona. En aquests casos el volum del material conegut és molt reduït i la informació molt parcial. De ponent a llevant hi ha **l'Assegador de les Valls**, un assentament tarδοibèric amb algun material d'època altimperial (segle I-II dne); **el Camí de les Valls**, amb restes esparses en una zona àmplia i una cronologia entre la segona meitat del segle I ane i el segle II de la nostra era; **la Vall de Castelló**, amb material romà escàs de cronologia indeterminada; **els Tossals**, amb alguna ceràmica del segle II i VI de la nostra era, i **les Senioles**, on junt amb alguna ceràmica de cronologia romana indeterminada hi ha material dels segles V-VI de la nostra era. Més a llevant, a només uns tres-cents cinquanta metres al nord de la vila de Xàbia, a la base del Calvari, es localitza un assentament petit que anomenem **la Costera del Calvari**, del qual només coneixem un poc de material de cronologia tardana dels segles V i VI de la nostra era.

A l'extrem de sud-oest dels jaciments anteriors, però encara en l'àmbit de la vall, trobem **els Forandons**. Aquest assentament, situat molt a prop del riu de Gorgos quan entra en el terme de Xàbia, ocupa un vessant suau orientat a llevant, a la vora d'una de les poques fonts del terme, la font d'Andó, naixement que en temps històrics permetia regar una horta petita i que potser va ser utilitzada ja en època romana. En base al material arqueològic conegut, podem emmarcar la cronologia del jaciment entre el segle I i el VI de la nostra era.

A l'extrem de llevant de la vall, a l'àrea denominada genèricament el Pla, es localitzen una sèrie de jaciments situats al costat de migjorn de la vall, als peus de les muntanyes que la delimiten pel sud. Tots aquests cinc assentaments es troben a la zona de contacte dels tossals amb el pla, en àrees quasi planes o de vessant suau i al costat sud del camí de Cabanes, via pecuària que, de ponent a llevant, travessa la vall de Xàbia.

El primer assentament, des de ponent, és **les Capçades**, situat en una zona quasi plana tocant el camí de Cabanes. Són relativament abundants les restes arqueològiques en aquest jaciment i, junt amb el material que caracteritza les explotacions agrícoles (fragments de *dolia*, *opus signinum*), apareixen fragments de molins circulars i pesos de teler. La cronologia de les Capçades va des de la segona meitat del segle I ane fins a mitjan segle VI de la nostra era.

A penes tres centenars de metres al sud de les Capçades, i encara més a prop del jaciment Rebaldí, situat al costat de llevant del barranc de la Sabatera, s'hi troba el jaciment que hem anomenat **les Capçades-el Rebaldí**, una ocupació tardoibèrica situada possiblement sobre un vessant suau, ara de rocam –sembla que l'erosió produïda pel foc hauria despullat de terra la base d'aquest tossal– orientada al nord, que va continuar fins a la primera meitat del segle I dne. Ben segurament, aquest assentament seria absorbit pels jaciments propers de les Capçades o el Rebaldí, que perduren fins a l'època tardoantiga.

El Rebaldí és un assentament ben pròxim als dos anteriors situat sobre el vessant nord-oest del tossal d'aqueix nom. No és molt el material d'època romana conegut d'aquest jaciment, però mostra una cronologia àmplia entre la segona meitat del segle I ane i el segle VI de la nostra era.

Més a llevant, a la vora sud del camí de Cabanes, es situen els assentaments de **l'Atzúbia** i **el Tossalet**. Els dos presenten una ubicació similar, es situen sobre un vessant suau, quasi pla, als peus de la carena dels Tossalets i amb una orientació nord/nord-est. El poc material provinent del Tossalet dóna una cronologia molt curta, entre la segona meitat del segle I ane i el segle I de la nostra era. Fins fa no res, el poc que sabíem sobre l'assentament de l'Atzúbia es basava en la informació aportada per la ceràmica recuperada en prospeccions superficials, material que ens indicava dos moments d'ocupació; una primera fase entre la segona meitat del segle I ane i el segle II dne, i una segona fase entre el segle IV i el VI de la nostra era. Les dues campanyes d'excavació de 2015 i 2016 permeteren descobrir dèsset sitges de cronologia romana i tardoantiga excavades sobre el sòl geològic natural i que havien estat amortitzades i reutilitzades com a abocadors i femers durant el segle VII de la nostra era. Tres d'aquestes sitges van servir també com a llocs d'enterrament per a sis individus.

Una d'aquelles estructures (la UE 19), de planta circular amb 160 cm de diàmetre i una profunditat màxima conservada de 70 cm, estava reblida amb terra fosca, còdols, nombroses closques de caragols terrestres i alguns marins i fragments de ceràmica que

ens han permés datar el conjunt a mitjan segle VII de la nostra era. Les característiques i la ubicació d'aquest assentament fa possible que puguem interpretar-lo com una explotació agropecuària petita amb una població que, almenys en els darrers moments de l'ocupació, equilibraria la dieta amb la ingesta de caragols terrestres i, en menor mesura, de mol·luscs marins². El més important d'aquest jaciment és que som davant la darrera ocupació coneguda fins ara de la població tardoantiga, continuadora de l'herència romana, amb un conjunt de ceràmica destinada bàsicament a la cuina i l'ús domèstic que mostra un repertori que podem considerar com precedent de les formes del moment posterior a la conquesta musulmana (segles VIII-IX).

Al sud-est del terme es situen tres jaciments, **la Tarraula**, **les Covatelles** i **Lluca**. El primer jaciment és vora el camí de les Tarraules, en un vessant suau orientat al nord/nord-est a uns noranta metres d'altura, sobre un sòl amb menys possibilitat agrícola que a la vall. El material arqueològic ens dóna una cronologia entre el segle II i el VI de la nostra era. Uns mil cinc-cents metres al sud del jaciment de la Tarraula, a les Covatelles, hi ha alguna troballa solta que potser correspon a un assentament petit localitzat a la vora del barranc de les Covatelles. La peça més clara d'aquest jaciment és una moneda – antoninià– de l'emperador Al·lecte (293-296).

També fora de l'àmbit de la vall, a l'extrem nord-est de la coma de Lluca, on s'inicia el barranc del mateix nom, es situa l'assentament de romà de **Lluca**, un lloc òptim amb sòl agrícola ric i aigua abundant. Aquí es va trobar el famós tresor ibèric de Xàbia i, en època medieval, hi hagué una alqueria important que va perdurar fins a la primèria del segle XVI.

El jaciment d'època romana es localitza a prop de la casa de Lluca, un espai ara transformat i ocupat pel camp de golf. Gabriela Martín (1970) esmenta l'existència d'un mur que considera de cronologia romana; ben segurament ha de tractar-se del gran mur atalussat de més de tres metres de gruixa a la base que tanca l'extrem nord-est de la coma de Lluca i defineix una mena de presa que retindria l'aigua que baixava des de l'Abiar. Aquesta estructura sòlida, ara inutilitzada, està feta amb cudols grans de pedra a la base mentre que la part superior, més prima i amb una maçoneria de blocs mitjans i petits, conserva restes d'enlluït de morter per la cara interna. Tot i que no es pot descartar una cronologia romana, sembla que l'estructura va ser utilitzada en època moderna.

² Agraïm a Pasqual Costa, director de l'excavació, les informacions facilitades.

El material arqueològic recuperat al jaciment romà de Lluca, no molt abundant, emmarca una cronologia entre el final del segle I ane i mitjan segle III de la nostra era.

Al costat nord de la vall, sobre el vessant sud del Montgó, es localitzen diversos jaciments amb material de cronologia romana situats en emplaçaments molt marginals i en cotes altes relativament. **La Penya de Pons**, situat a uns dos-cents quaranta-un metres d'altura, ocupa una de les terrasses naturals del vessant del Montgó, en una àrea abançalada i en bona part coberta de pins. El poc material ceràmic recuperat ofereix una cronologia dels segles IV-V de la nostra era. Al nord-oest de la Penya de Pons, al capdamunt del barranc del Migdia i a uns tres-cents setanta-cinc metres d'altura, es situa la important necròpolis calcolítica de la **cova del Barranc del Migdia**. En les excavacions fetes a la sala d'enterrament del jaciment, s'hi van recuperar uns pocs fragments de ceràmica comuna d'època romana amb una cronologia dels segles III-IV de la nostra era.

Unsset-cents trenta-cinc metres a llevant, ocupant un emplaçament similar a la Penya de Pons, es localitza **la Punta del Barranc de la Cova Roja**, situat a 235 metres d'altura. En aquest jaciment només s'hi ha trobat alguna ceràmica amb cronologia de la segona meitat del segle I ane i un altre material altimperial probablement.

El darrer jaciment es situa a **la Cova del Montgó**, a uns cinc-cents vint-i-cinc metres d'altura. Aquest assentament, amb una ocupació prehistòrica importantíssima, va tindre també una ocupació en època tardoromana documentada per un poc de material del segle V de la nostra era.

17. Les necròpolis i els llocs d'enterrament d'època romana

A pesar dels nombrosos assentaments dispersos per tot el terme, són molt poques les notícies que tenim sobre l'aparició d'enterraments o necròpolis a Xàbia. Cal exceptuar la gran àrea cementirial del Muntanyar, situada a la vora del jaciment de la Punta de l'Arenal, un nucli de poblament rellevant que va perdurar durant més de sis-cents anys. L'ocupació tan llarga del jaciment i la importància varen generar una necròpolis extensa que, semblantment, només va utilitzar el ritus de la inhumació. Potser, però, el tret més singular i que més bé caracteritza aquest cementeri romà i tardoantic del Muntanyar va ser l'excavació de les fosses d'enterrament sobre la roca de tosca. Precisament, la utilització històrica i tradicional del Muntanyar com a pedrera per a l'extracció de blocs de pedra tosca –l'any 1972 es va prohibir definitivament l'extracció de tosques del Muntanyar– ha estat la responsable del descobriment i la destrucció pels *arrancadors* de

la major part de les tombes, així com de l'aparició casual de monedes –sempre de cronologia romana– i d'unes altres peces d'adornament personal.

Els primers documents que ens parlen de l'existència de fosses i enterraments al Muntanyar són les notes redactades en el darrer quart del segle XVIII pel paborde Pere Xolbi. Les primeres investigacions arqueològiques són però dels anys trenta del segle passat, recerques que van ser promogudes per estudiosos locals, com ara G. Cruañes, en les quals es descobriren enterraments i s'arreglaren algunes peces d'aixovar, com ara la sivella de bronze calat, d'època visigòtica, que es va donar l'any 1933 al Museu Provincial d'Alacant, o alguns veixells de vidre. Entre aquests destaca una ampolla de vidre bufat, amb cos esfèric i repeu anular, coll llarg amb un fil de vidre enrotllat en espiral, vora exvasada i ansa. La peça, datada en el segle IV de la nostra era, va ser recuperada per J. Bover Bertomeu l'any 1935.

A partir de 1985 es van iniciar les primeres excavacions científiques i rigoroses al Muntanyar, continuades posteriorment amb unes altres intervencions arqueològiques realitzades durant els anys 1989, 2001 i 2005. En conjunt, han estat descobertes huitanta-cinc tombes, corresponents a fosses excavades sobre la roca que presenten una forma trapezoïdal generalment, amb els extrems arrodonits normalment, sent més ample l'extrem corresponent a la capçalera. Tenen dues orientacions dominants: sud/oest-nord/est (amb el cap al sud-oest) i sud/est-nord/oest (amb el cap al nord-oest).

Moltes de les fosses conservaven un galze tallat sobre la vora destinat a acollir la coberta de la tomba. Tanmateix, només una de les fosses aparegudes a l'excavació de 1985 conservava el sistema de cobriment original de les tombes. Consistia en dos lloses de tosca grans de forma rectangular amb una aresta central, poc marcada, que apareixien cobertes per una capa de morter de calç de coloració rosada, que tapava la fossa. En la resta dels casos, la reutilització de les fosses o els treballs dels pedrapiquers *arrancadors* de pedra tosca, serien els responsables de la desaparició de les cobertes originals.

El ritus funerari usat a la necròpoli és sempre la inhumació, col·locant el cadàver en posició decúbit supí dins la fossa. En alguns casos, s'ha documentat l'amortallament dels cadàvers, sent habitual la reutilització de les fosses en diversos enterraments –fins a quatre en una de les fosses de la campanya de 1985.

Vinculades amb aquesta necròpolis estarien també dos *sarcòfags* rectangulars de tosca que varen aparéixer durant les obres de construcció fetes a principi dels anys seixanta al xalet de Sant Rafael, situat a la punta de la Fontana. Les dues peces, conservades al jardí d'aquesta propietat, contenien restes d'una inhumació.

Característica d'aquest cementeri és l'escassetesa i la pobresa dels aixovars funeraris. Potser, aquesta circumstància pugui ser atribuïda a la cronologia tardana de la major part de les fosses descobertes (segles III-VI d'ne) i a la generalització, a partir dels segles IV-V d'ne dels rituals cristians. Així, només s'han documentat aixovars o peces d'adornament que acompanyaven al difunt en set tombes: un ungüentari de vidre bufat (fossa 15) i una gerreta de ceràmica de terra sigil·lada clara lucente (fossa 19) recuperades a l'excavació de 1985; un braçalet de làmina de bronze i una moneda, també de bronze, de l'emperador Constanci II (fossa 44) i un anellet de bronze de forma hexagonal a l'exterior (fossa 45) de l'excavació de 1989; una dena circular de pasta vítria (fossa 54), les restes d'una sivella de ferro i d'un anell d'os (fossa 60) i una moneda petita de bronze d'època vàndala que acompanyava un enterrament infantil (fossa 64) de la campanya de 2005. Hauríem d'afegir dues peces de bronze molt singulars aparegudes a l'excavació de 1985 dins la tomba número 6, fossa que va aparèixer plena de terra però sense restes d'enterrament. Semblantment, les dues peces, una cassoleta de parets rectes exvasades lleugerament i base convexa de la qual es conservava poc més de la meitat i una tapadora de forma cònica, amb el vèrtex perforat i un galze a la vora per encastar a la cassoleta, corresponen a un tinter provinent de l'orient mediterrani, amb paral·lels clars amb una peça descoberta a la necròpoli d'Oxirrinc (Egipte) amb una datació del segle VI o principi del VII de la nostra era.

A hores d'ara, encara no s'ha realitzat cap estudi antropològic de les restes aparegudes al Muntanyar. Només podem quantificar la relació d'enterraments d'adults i de xiquets prenent com a referència les dimensions de les fosses conservades íntegrament. Això fa que, a pesar de comptabilitzar huitanta-tres tombes en el total de les excavacions realitzades, només quaranta-set mantenen les dimensions originals, de les quals unes trenta-tres pertanyerien a adults i catorze a infants. Més o manco, això suposa un 70 % d'adults i un 30 % de xiquets.

Com a conclusió, podem dir que el Muntanyar va ser el gran cementeri de l'assentament de la Punta de l'Arenal. Originàriament, s'estendria sobre una superfície aproximada de sis mil metres quadrats en els quals s'hi podrien haver excavat –realitzant càlculs aproximatius– unes nou-centes fosses. La cronologia tan àmplia abraçaria uns sis-cents anys, entre els segles I i VII de la nostra era.

A la **Punta del Castell**, uns huit-cents metres al sud-est del Muntanyar, sembla que hi varen aparèixer també unes quantes tombes i un altre material de cronologia romana. Si més no, això diuen alguns investigadors que van conèixer aquesta àrea abans que fóra

urbanitzada i desfigurada totalment; enterraments que haurien d'estar, ben segurament, vinculats amb el jaciment pròxim de la Punta de la Fontana.

A l'**Illa del Portitxol** es varen trobar i destruir dues fosses cobertes amb lloses que van aparèixer, segons ens conta J. Segarra Llamas (1947), a la part alta i plana de l'illot, a prop d'un paviment de plaques de marbre. Les fosses contenien restes humanes i algunes peces d'aixovar a la capçalera; cresols i *diversos objectes brillants* que Segarra interpreta com a peces de vidre que serien destruïdes en el moment de l'extracció.

També al caramull del **tossalet de Santa Llúcia** vam poder localitzar i excavar un enterrament d'època romana. Aquesta tomba es va localitzar arran de la realització d'unes excavacions arqueològiques de salvament fetes al voltant de l'ermita l'any 2004. L'estructura funerària consistia en una fossa rectangular feta amb *tegulae* amb una longitud de 150 cm, una amplària aproximada de quaranta-cinc centímetres i una orientació est-oest. La tomba amortitzava una canalització antiga excavada sobre la roca calcària que recolliria i duria l'aigua pluvial cap a llevant, ben segurament cap a la cisterna/aljub que encara es manté en ús a l'explanada de davant l'ermita. El material ceràmic recuperat en la intervenció ens permet datar la fossa cap a la primera meitat del segle I d'ne o potser un poc més tard. Tanmateix, l'excavació de la tomba no va aportar dades sobre l'enterrament, que potser hauria estat traslladat en època antiga; només es va recuperar un possible fragment de fèmur (o potser un altre os llarg) aparegut entre les *tegulae* de base de la fossa.

Les darreres excavacions fetes al jaciment de l'**Atzúbia** (anys 2015-2016) han permès descobrir una àrea d'enterraments nova de cronologia molt tardana (segona meitat del segle VI / principi del VII de la nostra era) que potser no podríem anomenar necròpoli. Es tracta de diverses inhumacions –sis en total– aparegudes a l'interior de tres sitges, que amortitzaven i reutilitzaven aquelles estructures excavades al sòl natural de tap; enterraments que hem de considerar com d'individus pertanyents al grup dels exclosos socials (serfs, esclaus ?).

En uns altres llocs del terme hi ha notícies sobre l'aparició de tombes amb una possible cronologia romana. Així, sembla que durant els treballs agrícoles realitzats en la primera meitat del segle passat a la Vilanova, lloc on es situa un assentament romà, es varen destruir unes quantes tombes construïdes amb *tegulae*. Potser, tal com s'ha comentat en parlar de la inscripció funerària de la Riba, aquests enterraments podrien relacionar-se amb la inscripció que va aparèixer a poca distància d'aquest indret.

Unes altres notícies, encara més incertes, parlen de l'aparició d'enterraments

romans suposadament en uns altres indrets del terme. Així, sembla que durant les obres de construcció d'uns edificis del camp d'aviació del Pla fetes l'any 1937, a la vora de la carretera del Pla, varen aparéixer uns quants enterraments dins de fosses. També al barri de Duanes, a prop de la desembocadura antiga del riu –ara ocupada per l'avinguda de Jaume I– sobre la riba sud, sembla que es van trobar i destruir diverses tombes durant les obres d'urbanització i construcció fetes als anys setanta del segle passat.

18. Bibliografia

ABAD CASAL, L. i ABASCAL PALAZÓN, J. M. (1992) *Textos para la historia de Alicante: Edad Antigua*, Colección de Textos para la Historia de Alicante, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant.

ABASCAL PALAZÓN, J. M.; OLCINA DOMÉNECH, M. i RAMÓN SÁNCHEZ, J. (1995) *Un tesoro de sestercios romanos procedente del territorium de Dianium (Hispania Citerior)*, MARQ, Alacant.

ARASA, F. i ROSSELÓ, V. M. (1995) *Les vies romanes del territori valencià*, Els Valencians i el Territori, 7, Publicacions de Divulgació General, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports. València.

ARASA, F. (2010) "Novedades en la escultura del País Valenciano", *Escultura romana en Hispania VI. Homenaje a Eva Koppel*, J. M. Abascal-R. Cebrián (eds.), Murcia, p. 315-337.

APARICIO PÉREZ, J.; SAN VALERO APARISI, J. i MARTÍNEZ PERONA, J. V. (1979) "Illa del Portitxol", p. 256; "Vall de Pedret (sic)", p. 257, *Vària* I, núm. 6, Universitat de València, València.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1981) "La producción de ánforas en el País Valenciano: estado de la cuestión", *APL*, volum XVI, SIP de la Diputació Provincial de València, València, p. 529-538.

----- (1996) *Els romans a les terres valencianes*. Col·lec. Politècnica, 61, Edic. Alfons el Magnànim IVEI, Generalitat Valenciana, Diputació Provincial de València, València.

ARROYO ILERA, R. i BOLUFER MARQUÉS, J. (1988) "Anàlisi numismàtica del conjunt monetari de la Punta de l'Arenal", *Xàbiga*, 4, Ajuntament de Xàbia, Inst. de Cult. Juan Gil-Albert, Xàbia, p. 25-38.

BELDA DOMÍNGUEZ, J. (1944) "Museo Arqueológico Provincial de Alicante", *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, volum IV (1943), Ministerio de Educación Nacional, Madrid, p. 161-168.

----- (1945) "Museo Arqueológico Provincial de Alicante", *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, volum V (1944), Ministerio de Educación Nacional, Madrid, p. 159-165.

----- (1946) "Museo Arqueológico Provincial de Alicante", *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, volum VI (1945), Ministerio de Educación Nacional, Madrid, p. 157-165.

----- (1950) "Museo Arqueológico Provincial de Alicante. Inauguración oficial", *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, volum IX-X (1948-49), Ministerio de Educación Nacional, Madrid, p. 337-340.

----- (1953) "Río Gorgos", *Noticario Arqueológico Hispánico*, vol. I (1952), notícia núm. 373, Ministerio de Educación Nacional, Madrid, p. 225.

----- (1953) "Jávea (Alicante) y Gorgos", *Noticario Arqueológico Hispánico*, vol. I (1952), notícia núm. 468, Ministerio de Educación Nacional, Madrid, p. 236.

----- (1953) “Desembocadura del río Gorgos”, *Noticiario Arqueológico Hispánico*, vol. I (1952), notícia núm. 97, Ministerio de Educación Nacional, Madrid, p. 188.

BOLUFER MARQUÉS, J. (1986) “La necròpolis del Muntanyar”, *Xàbiga*, núm. 1, Ajuntament de Xàbia, Xàbia, p. 109-126.

----- (1987). “Una marca d’àmfora mauritana de la Punta de l’Arenal (Xàbia, Alacant)”, *Actes del I Col·loqui d’Arqueologia Romana* (Badalona 1985), Museu de Badalona, Badalona, p. 443-445.

----- (1987) “Les llànties romanes de la Punta de l’Arenal”, *Xàbiga*, 2, Ajuntament de Xàbia i Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Xàbia, p. 7-30.

----- (1987) “Un grafit ibèric sobre àmfora itàlica del Museu de Xàbia”, *Xàbiga*, 3, Ajuntament de Xàbia i Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Xàbia, p. 37-40.

----- (1988) “Ceràmiques fines tardanes de la Punta de l’Arenal”, *Xàbiga*, 4, Ajuntament de Xàbia i Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Xàbia, p. 39-53.

----- (1990) “El Muntanyar (Xàbia)”, *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana (1984-1988)*, Intervencions rurals, Generalitat Valenciana, València, p. 97-99.

----- (1990) “La Lluca (Xàbia)”, *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana (1984-1988)*, Intervencions rurals, Generalitat Valenciana, València, p. 96.

----- (1992) “El poblament romà de Xàbia”, *III Congrés d’Estudis de la Marina Alta* (Dénia, 1990), Institut de Cultura Juan Gil-Albert-Institut d’Estudis Comarcals de la Marina Alta, Dénia, p. 141-152.

----- (1994) “Les ceràmiques tardanes importades (s. IV-VII de n.e.) del jaciment romà de la Punta de l’Arenal (Xàbia, Marina Alta)”, *Actes de la III Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó 1988), Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, II de l’IEC, Barcelona.

----- (1999) “Bajo Imperio y la época tardía en la Marina Alta”, *Historia de la Marina Alta*, fascicles 13 i 14, Prensa Alicantina i Institut d’Estudis de la Marina Alta, p. 145-168.

BOLUFER, J. i BANYOS, I. (1995) “La Rana (Gata, Marina Alta), un nuevo taller de ánforas del Territorio de Dianium”, *Actas del XXI Congreso Nacional de Arqueología (Teruel-Albarracín 1991)*, vol. III, p. 1043-1056.

BOLUFER, J. i RIBERA, A. (1995) “Dos casos de poblament romà (litoral/interior) al País Valencià: la vall de Xàbia-la vall dels Alforins”, *Actas Iº Congreso de Arqueología Peninsular* (Porto 1993), Trabalhos de Antropologia e Etnologia, vol. 35 (1), Porto, p. 293-324.

BOLUFER, J., OLCINA, M., CASABÓ, J., REUS, F. i BAS, O.; 2004. Xàbia. *Arqueologia y museo. Museos Municipales en el MARQ*. Museu Arqueològic d’Alacant. Alacant. 120.

- BOVER BERTOMEU, J. (1944) “Yacimientos arqueológicos de Jávea. Reseña y catálogo de los objetos hallados en los mismos”, *Saitabi*, vol. II, núm. 13, Un. de València, València, p. 263-271.
- BUXÓ, R. (2005) “L’agricultura d’època romana: estudis arqueobotànics i evolució dels cultius a Catalunya”, *Cota Zero*, n. 20, Barcelona, p. 108-120.
- CABALLERO ZOREDA, L. i ARGENTE OLIVER, J. L. (1975) “Cerámica paleocristiana, gris y anaranjada, producida en España. Cerámicas tardorromanas de la villa de Baños de Valdearasos (Burgos)”, *Trabajos de Prehistoria*, núm. 32, CSIC, Madrid, p. 113-150.
- CABANILLES, A. J. (1795-1797) *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*, Madrid.
- CARRERAS CANDI, F. (1922) *Geografía general del reino de Valencia*, Edit. Martín, Barcelona.
- CASABÓ BERNAD, J. (1994) “Resultats de la segona campanya d’excavacions d’urgència en la necròpolis romana del Muntanyar (Xàbia, Marina Alta)”, *Xàbiga*, 7, Museu Arqueològic i Etnològic Soler Blasco, Aj. de Xàbia i Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Xàbia, p. 65-76.
- CASTAÑEDA ALCOVER, V. (1919) *Relaciones geográficas, topográficas e historicas del reino de Valencia hechas en el siglo XVIII a ruegos de D. Tomás López*, Madrid.
- CHABÀS LLORENS, R. (1874-1876) *Historia de la ciudad de Denia*, Dénia.
 ----- (1886) “Miscelánea”. *El Archivo* 4, Dénia.
 ----- (1985) “Rectificaciones a la epigrafía romana de la provincia de Alicante”, *El Archivo*, volum III, núm. XI, juliol 1889, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, p. 258.
 ----- (1919) “Las galeras del duque”, *El Tiempo*, article aparegut el 5 de juny de 1919, Alacant.
- CODINA BAS, J. B. (1985) *Desde Jávea*, València.
- CORELL i VICENT, J. (1999) *Inscripciones romanas d’Ilici, Lvcentvm, Allon, Dianivm i els seus territoris*, Edita Nau Llibres, València.
- COSTA CHOLBI, P. i CASTELLÓ MARÍ, J. (1999) “La cultura ibérica. Economía y sociedad”, *Historia de la Marina Alta*, Prensa Alicantina, Prensa Valenciana i Institut d’Estudis de la Marina Alta, p. 109-120.
- COSTA MAS, J. (1977) *El Marquesat de Dénia*, Universitat de València, València.
- CRESPO RUANO, J. B. (1986) “La isla del Portichol, importancia de su estudio, como probable emplazamiento de Alone”, *I Congrés d’Estudis de la Marina Alta*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, p. 149-155.
- DOMERGUE, C. (1987) *Catalogue des mines et des fonderies antiques de la Péninsule Ibérique*, volum I, Série Archéologie, vol. VII, Casa Velázquez, Madrid.
- ESCOLANO, G. (1610) *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, Valencia.

ESPINÓS, A. i POLO, F. (1985) *Xàbia. Anotaciones históricas de una villa mediterránea*, Ajuntament de Xàbia i Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Xàbia.

---- (1996) “El port de Xàbia”, *Xàbia marinera. Memòria gràfica*, Comissió de Festes Mare de Déu de Loreto, Ajuntament de Xàbia, Xàbia, p. 15-23.

FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1991) “La arqueología subacuática: una disciplina científica / L'arqueologia subaquàtica: una disciplina científica”, *Catàleg de l'exposició Un segle d'arqueologia valenciana*, SIP, València, p. 20-21.

---- (1994) “La arqueologia subacuàtica en la Comunidad Valenciana”, *Preactes II Jornades d'Arqueologia del País Valencià*, (l'Alfàs del Pi 1994), Generalitat Valenciana, València, p. 255-268.

FERNÁNDEZ NIETO, J. (2005) “Hemeroskopeion=Thynnoskopeion. El final d'un problema històric mal enfocat”, *Aguaits*, núm. 22, Institut d'Estudis de la Marina Alta, Pedreguer, p. 7-31.

FIGUERAS PACHECO, F. (1945) “Panorama arqueológico de Jávea y sus cercanías”, *Archivo Español de Arqueología*, vol. XVIII, núm. 58, CSIC, Madrid, p. 1-33.

GARCIA Y BELLIDO, A. (1936): *Los hallazgos griegos de España*. Madrid. p. 94.

----- (1947) (Reedició 1982) *La España del siglo primero de nuestra era (según P. Mela y C. Plinio)*, Espasa-Calpe, Col. Austral 744, 4a edició, Madrid.

GISBERT SANTONJA, J. A. (1999) “La romanización de Dianium: ciudad y *territorium*” i “La romanización de Dianium: el *ager dianensis*”, *Historia de la Marina Alta*, fascicles 11 i 12, Prensa Alicantina, Prensa Valenciana i Institut d'Estudis de la Marina Alta, p. 121-144.

----- (1992) “Dues terrisseries romanes del territori de Dianium. Els jaciments de l'Alter de Perdigó i de la Teulera de Jesús Pobre (Dénia, Alacant)”. *Actes del III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*, 1990. Alacant. p. 89-100.

----- (1998) “Àmfores i vi al *territorium* de Dianium (Dénia). Dades per a la sistematització de la producció d'àmfores al País Valencià”. *Actes del 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi en l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona: Museu de Badalona. p. 383-417.

----- (2009) “Vi tarraconense al País Valencià. Una mirada des dels forns d'àmfores, arqueologia de les vil·les i derelictes de la costa de Dianium (Dénia)”. *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui: actes del simpòsium*. Tarragona. p. 125-150.

GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (1991) “Aspectos de la romanización del País Valenciano a través del estudio de las necrópolis rurales”, *Cullaira* núm. 3, Fundació Municipal del Patrimoni Històric i Arqueològic, Cullera, p. 53-69.

---- (1999) “La cristianización: los cimientos de una nueva sociedad” i “La cristianización: los rituales funerarios”, *Historia de la Marina Alta*, fascicles 15 i 16, Ed. Prensa Alicantina, Prensa Valenciana i Institut d'Estudis de la Marina Alta, p. 169-192.

GURT, J. M. i NAVARRO, R. (2005) “Les transformacions en els assentaments i en el territori durant l’antiguitat tardana”, *Cota Zero*, n. 20, Barcelona, p. 87-98.

GUTIÉRREZ BEHEMERID, M. A. (1985) “Capiteles romanos de la provincia de Alicante”, *Boletín de Estudios de Arte y Arqueología*, volum LI, Universidad de Valladolid, Valladolid, p. 93-106.

----- (1988) “Bases para el estudio del capitel jónico en la península Ibérica”, *Boletín de Estudios de Arte y Arqueología*, vol. LIV, Universidad de Valladolid, Valladolid, p. 63-135.

GUTIÉRREZ LLORET, S. (1988) “El poblamiento tardorromano en Alicante a través de los testimonios materiales. Estado de la cuestión y perspectivas”, *Antigüedad y Cristianismo*, vol. V (Arte y poblamiento en el SE. peninsular durante los últimos siglos de la civilización romana), Secretaría de Publicaciones de la Universidad de Murcia, CICYT, Murcia, p. 323-338.

IVARS BAIDAL, J. A.; MOLINA VIDAL, J.; MORA CHACÓN, J. M. i VIVENT VELASCO, O. (1994) “El poblamiento de época romana en Jávea”, *Xàbiga*, 7, Aj. de Xàbia-Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Xàbia, p. 19-64.

JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (1991) *Cerámicas finas y tardorromanas del Mediterráneo oriental en España. Estado de la cuestión*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, vol. XI, CSIC, Madrid.

LAUGIER, P. i CARRAZÉ, F. (1976) “Le Mouillage de la anse de la Fontaine a Jávea”, *Cahiers d’Archéologie Subaquatique*, núm. 5. CNRS, p. 99-103.

LLOBREGAT CONESA, E. (1970) “Materiales hispano-visigodos del Museo Provincial de Alicante”, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia-Saguntum*, 10, Universitat de València, València, p. 189-204.

----- (1977) *La primitiva cristiandat valenciana*, L’Estel, València.

----- (1983) “Relectura del Ravennate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano”, *Lucentum*, 2, Universitat d’Alacant, Alacant, p. 225-242.

LLORENS, M. DEL M. (1987) “Hallazgos numismáticos, 1985-1986”, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia-Saguntum*, 21, Universitat de València, p. 427-440.

MARTÍN DEL CASTILLO, G. (1966) “*Terra sigillata* clara estampada con ruedecilla”, *IX Congreso Nacional de Arqueología* (Valladolid, 1965), Secretaria General de los Congresos Arqueológicos Nacionales, Zaragoza, p. 358-366.

----- (1968) “La supuesta colonia griega de Hemeroskopeion: estudio arqueológico de la zona Dénia-Jávea”, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia-Saguntum*, núm. 3, Universitat de València, València, p. 7-63.

----- (1968) “La supuesta colonia griega de Hemeroskopeion: estudio arqueológico de la zona Dénia-Jávea”, *Saitabi*, vol. XVIII, Universitat de València, València, p. 2-59.

----- (1970) "Las pesquerías romanas de la costa de Alicante", *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia-Saguntum*, núm. 10, Universitat de València, p. 139-153.

MARTÍN DEL CASTILLO, G. i SERRES, M. D. (1970) *La factoría pesquera de la Punta de l'Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante)*, Sèrie TV del SIP núm. 38, SIP, València.

MARTÍN i OLIVERAS, A. (2015) *Arqueologia del vi a l'època romana. Del cultiu al consum. Marc teòric i epistemològic*. Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farrà, Dotzena edició, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.

MONRAVAL SAPIÑA, M. (1992) "La pintura mural romana en el País Valencià", *I Coloquio de Pintura Mural Romana en España (València-Alacant, 1989)* Universitat de València-APMR en Hispania, València, p. 43-60.

OLCINA DOMÈNECH, M. H. (2014) "Ciutats romanes valencianes", *Actes de les Jornades sobre Ciutats Romanes Valencianes*, desembre 2013, MARQ, Alacant.

----- (2004) "La villa romana de la Punta de l'Arenal", en BOLUFER, J. (coord.) *Xàbia. Arqueologia y museo*, MARQ, Alacant.

PADRÓ PARCERISA, J. i BOLUFER MARQUÉS, J. (2016) "Història de dos tinters", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 32, Castelló de la Plana, p. 235-239.

PILES, L. (1942) "Investigaciones arqueológicas en busca de Hemeroscopeion, trabajo monográfico presentado al grado de licenciatura en Historia", *Saitabi* 4-5, València.

PONSICH.M. i TARRADELL, M. (1965) *Garum et industries de salaison dans la Médjitérranée Occidental*, Presses Universitaires de France. Paris.

PREVOSTI, M. i GUITART, J. (2005) "Els estudis del món agrari romà a Catalunya: un estat de la qüestió", *Cota Zero*, n. 20. Barcelona, p. 41-52.

RABANAL ALONSO, M. A. (1985) "Fuentes literarias del País Valencià en la Antigüedad", *Actas de las I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante, Arqueología del País Valencià. Panorama y perspectivas*, Universitat d'Alacant, Alacant, p. 201-255.

RABANAL ALONSO, M. A. i ABASCAL PALAZÓN, J. M. (1985) "Inscripciones romanas de la provincia de Alicante", *Lucentum*, vol. IV, Universitat d'Alacant, Alacant, p. 191-244.

RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (1985) "La romanidad tardía", *Historia de la Provincia de Alicante*, vol. I, Ed. Mediterráneo, Murcia, p. 394-436.

SALA, F.; ABAD, L.; BAYO S. i DOMÈNECH, C. (2014) "Las huellas de las guerras sertorianas en el sureste de Hispania: elementos para la revisión histórica", en F. Cadiou et M. Navarro Caballero. *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. a. C.)*, Ausonius Mémoires 36, Bordeaux, p. 181-202.

- SALA, F.; ALVAREZ-OSSORIO, A.; BAYO S.; DOMÉNECH, C. i MORATALLA, J. (2017) *Romans contra romans. Sertori i les guerres civils al sud-est d'Hispania*. Catàleg de l'exposició del Museu de Xàbia, Universitat d'Alacant. Institut Universitari d'Investigació en Arqueologia i Patrimoni Històric. Ajuntament de Xàbia.
- SEGARRA LLAMAS, J. (1947) “La isla del Portichol (Jávea)”, *Saitabi*, vol. v, núm. 23-24. Universitat de València, València, p. 70-72.
- (1985) *Jávea. Sus orígenes y su historia*, Aj. de Xàbia, Xàbia.
- SENET IBÁÑEZ, J. J. (1947) “En torno a Hemeroskopeion”, *Boletín Arqueológico del Sudeste Español*, 8-11, III Congreso Arqueológico del Sudeste Español, Junta de Museos Municipales de Arqueología, Cartagena, p. 239-245.
- TCHERNIA, A. (1986) *Le vin de l'Italie Romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 261, Roma.
- VARRÓ, M.T. (1928) *Del Camp* (Traducció i revisió de Salvador Galmés). Escriptors llatins. Fundació Bernat Metge. Barcelona. 150.
- VICIANA, M. de (1564) *Chrónyca de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*, València.
- VIÑALS, M. J.; BELLOUMINI, G.; FUMANAL, M. P.; DUPRE OLLIVIER, M.; USERA, J.; MESTRES, J. i MANFRA, L. (1993) “Rasgos paleoambientales holocenos en la bahía de Xàbia (Alicante)”, *Estudios sobre el cuaternario* (València 1991), AEEC–Universitat de València, València, p. 107-114.